

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Медвідь Н.С.

Історія української літературної мови XI-XVIII ст.

**Навчально-методичний посібник
для самостійної та індивідуальної роботи студентів**

Луганськ
Видавництво «Ноулідж»
2012

УДК 811.161.2 (091)

ББК 81.411.1-0

М 42

Рекомендовано до друку вченою радою Глухівського національного університету імені Олександра Довженка (протокол № 3 від 7 грудня 2011 р.)

Рецензенти :

доктор філологічних наук, професор *Л.І. Мацько*;
кандидат філологічних наук, доцент *Н.П. Дейниченко*;
кандидат філологічних наук, доцент *В.М. Куриленко*.

Медвідь Н.С.

М 42 **Історія української літературної мови XI-XVIII ст.:** [навчально-методичний посібник для самостійної та індивідуальної роботи студентів] / Н.С. Медвідь. – Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2012. – 116 с.

ISBN 978-617-579-385-5

У навчально-методичному посібнику стисло розглянуто теоретичні питання історії української літературної мови XI-XVIII ст. Подано тестові завдання для самоперевірки, контрольні роботи для підсумкового моніторингу, короткий термінологічний словник. Теоретичні та практичні матеріали можуть використовуватися під час аудиторного опрацювання курсу, а також для організації самостійної роботи студентів.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

УДК 811.161.2 (091)

ББК 81.411.1-0

© Н.С. Медвідь, 2012

© Вид-во «Ноулідж», 2012

ISBN 978-617-579-385-5

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
МОДУЛЬ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	6
Тема 1.1. Вступ. Періодизація історії української літерату- рної мови	6
<i>Теоретичний блок</i>	7
<i>Практичний блок</i>	13
<i>Блок самоконтролю</i>	14
<i>Контрольний блок</i>	18
МОДУЛЬ 2. ДАВНЬОУКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МО- ВА XI-XVIII СТ.	19
Тема 2.1. Літературно-писемна мова періоду Київської Русі. 19	
<i>Теоретичний блок</i>	20
<i>Практичний блок</i>	36
<i>Блок самоконтролю</i>	37
Тема 2.2. Давньоукраїнська літературна мова другої поло- вини XIV – першої половини XVII ст.	40
<i>Теоретичний блок</i>	40
<i>Практичний блок</i>	60
<i>Блок самоконтролю</i>	62
Тема 2.3. Українська літературна мова кінця XVII – XVIII ст.	65
<i>Теоретичний блок</i>	66
<i>Практичний блок</i>	71
<i>Блок самоконтролю</i>	72
<i>Контрольний блок</i>	75
Відповіді на тестові завдання	100
Короткий термінологічний словник	101
ЛІТЕРАТУРА	105
ДОДАТКИ	110

ПЕРЕДМОВА

Посібник з історії української літературної мови складено з урахуванням змісту та вимог типової програми курсу для філологічних факультетів університетів.

У навчально-методичному посібнику стисло подається теоретичний курс історії української літературної мови XI-XVIII ст., який має на меті зорієнтувати студентів у загальному історичному процесі становлення та розвитку української літературної мови, еволюції її стилів, лексичних, граматичних, стилістичних і правописних норм у зв'язку з історією українського народу та його культурою.

Навчальний матеріал структуровано за темами, об'єднаними у два модулі: «Історія української літературної мови як навчальна дисципліна», «Давньоукраїнська літературна мова XI-XVIII ст.». Теоретичний блок кожної теми призначений допомогти студентам засвоїти теоретичні питання курсу, зокрема:

- теоретико-методологічні засади курсу історії української літературної мови XI-XVIII ст.;
- принципи і критерії періодизації історії української літературної мови;
- особливості кожного періоду історії української літературної мови;
- вплив екстралінгвістичних чинників на розвиток української літературної мови;
- основні внутрішньомовні процеси, що характеризують стан української мови;
- визначні пам'ятки української літературної мови.

Для формування вмінь критично аналізувати й оцінювати становище української мови на різних етапах її розвитку студентам пропонується практичний блок.

До кожної теми подаються питання для самоконтролю та тестові завдання, які мають на меті перевірити теоретичні знання студентів, а до кожного модуля – контрольна робота, яка дає можливість оцінити практичні вміння та навички критичного аналізу наукових праць учених з історії української мови, концепцій та гіпотез щодо походження та розвитку української літературної

мови, становища української мови на різних етапах її розвитку, мовних особливостей текстів різних періодів.

У списку літератури подається перелік основних наукових праць з історії української літературної мови, навчальні та методичні посібники з курсу.

Короткий термінологічний словник визначає перелік основних понять, необхідних для засвоєння навчального матеріалу курсу.

У додатках подається схема аналізу літературної пам'ятки XI-XVIII ст., яка дозволяє систематизувати роботу з текстом, узагальнювальні таблиці.

Посібник рекомендований для самостійної та індивідуальної роботи студентів денної, заочної та дистанційної форм навчання.

МОДУЛЬ 1. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Мета вивчення: засвоєння теоретико-методологічних засад курсу, принципів і критеріїв періодизації історії української літературної мови.

Студенти повинні знати:

- теоретико-методологічні засади курсу історії української літературної мови;
- принципи і критерії періодизації історії української літературної мови;
- основні джерела вивчення історії української літературної мови;
- концепції вчених щодо походження української мови;
- основні наукові праці вітчизняних та зарубіжних лінгвістів з історії української літературної мови.

Студенти повинні вміти критично аналізувати й оцінювати наукові праці вчених з історії української літературної мови, концепції та гіпотези щодо походження та розвитку української мови, стан і становище української мови на різних етапах.

Тема 1.1. Вступ. Періодизація історії української літературної мови

План

1. Предмет, завдання і значення курсу історії української літературної мови. Його зв'язок з іншими науковими дисциплінами.
2. Періодизація історії української літературної мови.
3. Сутність поняття «українська літературна мова».
4. Українська літературна мова та її взаємозв'язок з українською загальнонародною мовою, її місцевими діалектами.
5. Термінологія на позначення української літературно-писемної мови на різних етапах її розвитку.
6. Основні джерела вивчення історії української літературної мови.

Теоретичний блок

Предмет та завдання курсу історії української літературної мови. Його зв'язок з іншими науковими дисциплінами

Історія української мови розглядається у двох курсах: історична граматики української мови та історія української літературної мови. Якщо предметом історичної граматики є жива загальнонародна мова та її діалекти, то **предметом історії української літературної мови** є вивчення загального історичного розвитку літературної мови українського народу, її норм, стилів, словника, семантики, граматичної будови і стилістичних засобів у взаємодії з українською загальнонародною мовою, з її місцевими і соціальними діалектами та у зв'язку з розвитком літературних мов інших слов'янських народів.

Завдання курсу «Історія української літературної мови»:

- 1) оволодіти сумою знань про виникнення, розвиток і збагачення літературної мови, зміни в літературній мові;
- 2) застосовувати мовно-історичний підхід до пояснення явищ і фактів сучасної літературної мови;
- 3) орієнтуватися в загальному процесі історичного розвитку української літературної мови, еволюції її стилів, лексичного складу і граматичної будови, її лексичних, граматичних, стилістичних і правописних норм у зв'язку з історією українського народу та його культурою.

Історія української літературної мови пов'язана з лінгвістичними дисциплінами, зокрема:

– **загальним мовознавством** – теоретичною базою історико-лінгвістичних досліджень, у яких використано загальнонаукові принципи і методи вивчення мовних явищ;

– **славістикою** – наукою про специфіку слов'янських мов. Дослідники історії української літературної мови послуговуються матеріалом дисциплін, присвячених вивченню окремих мов (русистика, полоністика тощо);

– **старослов'янською мовою**, яка допомагає гіпотетично уявити фонетичну, граматичну, лексичну системи давньоукраїнської літературної мови;

– *сучасною українською літературною мовою*, яка є результатом складного і тривалого історичного літературного розвитку, зберігає ознаки минулого і відображає сучасний стан національної мови як один із етапів її багатовікового розвитку;

– *українською діалектологією*, оскільки розвиток місцевих діалектів дає потрібну інформацію для історії української літературної мови, у діалектному вияві зберігається багато архаїчних граматичних форм і звукових явищ, утрачених літературною мовою;

– *історичною граматикою*, яка відтворює не тільки розвиток звукової системи і граматичної будови української мови на різних етапах, а й відображення його в українській літературній мові різних періодів і співвідношення в ній книжних і традиційних елементів у різний час;

– *історією української літератури* (тексти, написані літературною мовою, є пам'ятками письма конкретного часу, свідченням стану мови в той період).

Серед нелінгвістичних дисциплін історія української літературної мови пов'язана з історією українського народу, яка допомагає врахувати вплив позамовних чинників на формування літературної мови; археологією, що сприяє розв'язанню питань розселення носія мови, стану писемності та культури тощо.

Періодизації історії української літературної мови

Проблема періодизації української літературної мови належить до найактуальніших у сучасному мовознавстві. У полеміці з цього питання брали участь відомі українські мовознавці – Н.Бабич, М.Бойчук, М.Жовтобрюх, П.Плющ та ін. Одні з них (П.Тимошенко, А.Москаленко) розвиток мови ототожнювали зі становленням суспільно-економічного життя в Україні. Інші пов'язували з мовною еволюцією, з важливими соціально-політичними подіями.

Ю.Шевельов виділяє періоди на основі синтезу писемної мови попередніх періодів із живою народною мовою:

1. Літературна мова Київської Русі (X – початок XIV ст. – до 1340 р.).

До 1341 р. існувало 2 літературні мови: церковно-слов'янська та давньоруська.

2. Литовський період XIV – I половина XVI ст. (1340–1569) – функціонувала церковнослов'янська та руська мови.

3. Середина XVI – початок XVIII ст. (1569–1709) – 2 типи літературної мови: церковнослов'янський та наближений до живої народної – світський.

4. 1709 – 1798 рр. – відмирання давньої літературної мови. Панівною стала російська мова. Українська мова використовувалася лише в інтермедіях, пародіях, комедіях, сатири, трагедії.

5. Початок формування сучасної української літературної мови (1789 – до Т.Шевченка та П.Куліша). Поступова заміна в літературній мові діалектної основи північних та західних говірок на діалектну основу південно-східних говірок.

6. Доба Т.Шевченка та П.Куліша (1840–60-ті рр. XIX ст.) – створення сучасної української літературної мови.

7. II половина XIX ст. (1860–1880 рр.). Функціонування західного і східного варіантів сучасної української літературної мови.

8. Кінець XIX – початок XX ст. – інтенсивне збагачення сучасної української літературної мови в різних стилях, поширення сфер її функціонування.

9. Після 1918 р.

Сутність поняття «українська літературна мова»

Літературна мова – унормована, оброблена і відшліфована форма національної мови, яка обслуговує всі сфери національного життя.

Зміст поняття «українська літературна мова» розкривається залежно від того, про який історичний період її розвитку йдеться. *Загалом же поняття «українська літературна мова» конкретизується в двох інших: «давня українська літературна мова» і «нова українська літературна мова».*

Під *давньою українською літературною мовою* слід розуміти мову, що існувала в Україні у XIV–XVIII ст. (до появи «Енеїди» І.Котляревського) і ґрунтувалася на книжній мовній основі. Їй був

властивий дуалізм, який полягав у наявності у ній двох основних різновидів – слов'яноруського і простого.

Формування граматичних і правописних норм слов'яноруської мови пов'язане з виходом у світ граматики М.Смотрицького.

Давня українська літературна мова виконувала важливі суспільні функції, але сфера її застосування була досить обмеженою, обслуговувала церкву, літописання, потреби державного і юридичного характеру, з XVI ст. – публіцистичну, наукову і художню літературу.

Під новою українською літературною мовою слід розуміти літературну мову української нації на живій національній мовній основі. Ця мова якісно відрізняється від давньої української літературної мови: між нею і живою українською народною мовою не було того розриву, який існував між живою мовою народу і давньою літературною мовою.

Нова українська літературна мова стала єдиною, універсальною мовою для всієї нації, бо в загальнонародній національній українській мові виробилися єдині для всіх норми.

Літературна мова є не лише мовою письменства, а й мовою усною спілкування. Поняття «нова українська літературна мова» включає в себе поняття «сучасна українська літературна мова». Ці два поняття не є тотожними. Нова українська літературна мова є мовою від Котляревського і до наших днів, сучасна українська літературна мова від Шевченка і до сьогодні.

Найістотношою рисою національної літературної мови є її загальнонародність і нормативність (тобто наявність у ній певних сталих загальнообов'язкових фонетичних, граматичних, орфографічних, правописних, лексичних та стилістичних норм).

Норма – одиничний вибір або надання переваги певним дозволеним варіантам при виборі слів, словосполучень, граматичних форм і характеру вимови з погляду поняття про правильну, зразкову мову, яке існує в даний період розвитку літературної мови. У поняття норми літературної мови входять і певні її варіанти, які співіснують паралельно з основною нормою, а також деякі відхилення від норми, які не сприймаються як порушення норми.

У донаціональний період усне мовлення нормується малопомітно. Провідною у формуванні національної літературної мови є її пи-

семна форма. Норми розмовно-літературного мовлення утворюються під впливом норм літературно-писемної національної мови.

Проте час від часу норми літературної мови зазнають змін під впливом розмовної мови, які відбуваються не стихійно, а закономірно і досить повільно порівняно зі змінами в живій розмовній мові.

Українська літературна мова та її взаємозв'язок з українською загальнонародною мовою, її місцевими діалектами

Відношення літературної мови до загальнонародної, до місцевих діалектів у різні історичні періоди має різний характер.

Давня українська літературна мова мала два різновиди – слов'яноруський і простий. Взаємодія між ними була обмежена, оскільки слов'яноруська мова з болгарською основою була відмежована від розмовної народної мови. І лише в XVII ст. в слов'яно-руській мові з'являються елементи живої народної мови.

Другий тип давньої української літературної мови – «проста мова» – сформувався на живій українській народній мові, поєднаній з тогочасною книжною діловою мовою і з незначною кількістю церковнослов'янізмів.

Отже, в IX–XVIII ст. не було єдиної української літературної мови. Її різновиди постійно перебували у взаємозв'язку з різними місцевими діалектами загальнонародної мови. На різних етапах давньоукраїнська літературна мова зазнавала впливу того діалекту, територія якого була провідною у житті українського суспільства даної доби. Так, у пам'ятках української літературної мови XIV–XVI ст. помітний вплив галицьких і волинських говірок, оскільки практично всі пам'ятки цього періоду написані у Галичині і на Волині (ці землі були пов'язані з центрами політичної влади в Литві та Польщі).

Обмеженість контакту давньоукраїнської літературної мови з тогочасною живою народною мовою, її діалектами в діловому, світському і релігійному письменстві, відсутність шкіл з народною мовою викладання унеможливило вплив давньої літературної мови у слов'яноруському різновиді, її норм на живу розмовну мову в IX–XVIII ст.

Взаємодія української літературної мови з живою загальнонародною набуває нових відношень з появою перших трьох частин «Енеїди» у 1798 р. Постає нова українська літературна мова, в основу якої покладена українська національна мова, а точніше – її середньонаддніпрянські говори у поєднанні з деякими фонетичними, граматичними, лексичними елементами південно-західних та північних українських говорів.

Отже, відмінності між літературною та розмовною мовою зникають, нова українська літературна мова цілком ґрунтується на живій національній мові, є її літературною обробкою, писемним варіантом.

Термінологія на позначення української літературно-писемної мови на різних етапах її розвитку

У періодизаціях науковців та їхніх працях пропонуються такі назви на позначення української літературно-писемної мови: давньокиївська писемна мова (XI–XIII ст.) і стара українська літературна мова (XIV–XVIII ст.).

Кожен із типів писемної літературної мови (на старослов'янський та на народній основах) у різні періоди має свою назву, усталену в науці. Писемна мова на старослов'янській основі називається церковнослов'янською (XI–XIV ст.), церковнослов'янською або слов'яноруською (XIV–XVI ст.), слов'яноруською або слов'яноукраїнською (XVI–XVII ст.), слов'яноруською (XVIII ст.). Писемна мова на народній мові називається руською (XIV–XVI ст.), староукраїнською або простою (XVI–XVIII ст.).

Дискусійною залишається назва типу літературно-писемної мови на народній основі, що функціонувала у XI–XIV ст. Уникаючи вживання терміна «давньоруська мова», науковці послуговуються назвами «писемна мова княжчої доби», «староукраїнська мова» (І.Огієнко), «давньоукраїнська мова» (В.Німчук), давньокиївська (В.Русанівський) тощо. З остаточною назвою цього типу літературно-писемної мови вчені не визначились, а тому доцільно послуговуватися назвою літературно-писемна мова на народній основі періоду Київської Русі.

Основні джерела вивчення історії української літературної мови:

1) *писемні пам'ятки*, які фіксують елементи мовної системи, що існувала на період їх написання. Серед найдавніших такі: церковно-проповідницька література, граматики, художня, наукова, публіцистична література тощо;

2) *свідчення споріднених мов*, завдяки яким в українській мові можна визначити подібні явища;

3) *топоніміка* зберігає старі фонетичні явища, морфеми, валентні характеристики;

4) *письмові свідчення іноземних мов*, які часто фіксують давньоукраїнські власні назви, відображають особливості української фонетики;

5) *жива народна мова*, яка у своїх діалектах зберігає архаїчні явища минулих епох.

Практичний блок

1. Виписати основні положення наукових статей: 1) Ющук І. Про походження української мови / І.Ющук // Дивослово. – 1995. – №1. – С. 5-2); 2) Єрмоленко С. Про походження української мови / С.Єрмоленко // Урок української. – 2002. – №1. – С.28-32; 3) Мацько Л. Історія української літературної мови / Л.Мацько, В.Христенюк // Дивослово. – 2002. – №10. – С. 53-60. Висловити свої погляди на проблему.

2. Законспектувати статті: «Давньоруська мова», «Західноукраїнська мовно-літературна практика», «Історія української літературної мови», «Історія української мова», «Літературна мова», «Норма мовна», «Старослов'янська мова», «Староукраїнська літературна мова», «Стиль» із енциклопедії (Українська мова : енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк [та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.)

3. Ознайомитися з періодизацією історії української літературної мови Ю.Шевельова та зіставити її з іншими відомими Вам, встановити спільне та відмінне у поглядах авторів щодо виділення історичних етапів розвитку.

4. Пояснити походження назви «українська мова», назвати її історичні та територіальні синоніми.

5. Розкрити сутність гіпотези М.Г.Погодіна-О.І.Соболевського щодо походження української мови. Чому вона зазнала критики?

6. Виконати вправи 1, 2, 4 (С. 15–18), 5 (С. 18–22), 7 (С.23–24) із посібника Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс : навч. посібник / Надія Денисівна Бабич. – Львів : Світ, 1993. – 376 с.

Блок самоконтролю

Питання для самоконтролю

1. Що вивчається у курсі «Історія української літературної мови»?

2. Назвати основні завдання історії української літературної мови.

3. Встановити зв'язок історії української літературної мови з іншими науковими дисциплінами.

4. У чому полягає проблема періодизації української літературної мови?

5. Які періоди у розвитку української літературної мови виділяє Ю.Шевельов? Охарактеризувати їх.

6. З'ясувати сутність поняття «літературна мова».

7. Розмежувати поняття «давня українська літературна мова», «нова українська літературна мова», «сучасна українська літературна мова».

8. Що розуміється під поняттям «норма літературної мови»?

9. Як співвідноситься українська літературна мова з українською загальнонародною мовою, її місцевими діалектами на різних історичних етапах розвитку?

10. Назвати основні джерела вивчення історії української літературної мови.

Тестові завдання

1. Елементи мовної системи, що існували в різні періоди розвитку української літературної мови, фіксують:

- А) писемні пам'ятки;
- Б) говори;
- В) топоніми;
- Г) письмові свідчення іноземних мов.

2. Предметом курсу «Історія української літературної мови» є вивчення:

А) загальних процесів зародження, становлення і розвитку, вдосконалення і збагачення історії української літературної мови та вироблення її стилістичних, граматичних, лексичних і правописних норм;

Б) загальних процесів формування та становлення історії української літератури від найдавніших часів до сьогодення;

В) історії становлення української мови на основі літературних пам'яток;

Г) ролі визначних культурних діячів, письменників та вчених у процесі формування, збагачення та утвердження історії української літературної мови на різних історичних етапах.

3. Завданням історії української літературної мови є:

А) дослідити джерела збагачення історії української літературної мови;

Б) вивчити загальні процеси формування лексичного складу, стильової

різноманітності та вироблення мовних норм;

В) вивчення історії становлення української мови на основі літературних пам'яток;

Г) дати знання про найважливіші етапи зародження та розвитку історії української літературної мови, а також виробити уміння об'єктивно оцінювати різні явища в історії української літературної мови.

4. Курс «Історія української літературної мови» тісно пов'язується з такими дисциплінами як:

А) історична граматики, сучасна українська літературна мова, історія української літературної мови, діалектологія, історія України;

Б) народознавство, історія України, етнографія, етнопсихологія;

В) мовознавство, лінгвістика, психолінгвістика;

Г) українська та зарубіжна література, іноземні мови.

5. Літературна мова – це...

А) унормована, оброблена і відшліфована форма національної мови, яка обслуговує всі сфери національного життя;

Б) закріплена законодавством мова;

В) варіант української писемної мови зі специфічними ознаками;

Г) мова оригінальної і перекладної художньої літератури.

6. Яка з цих ознак не належить літературній мові?

А) має наддіалектний характер;

Б) існує в усній і писемній формі;

В) має функціонально-стильову розмаїтість;

Г) має нестабільні літературні норми в лексиці, граматиці, орфоєпії.

7. Норма літературної мови – це...

А) сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному і писемному мовленні;

Б) закріплені законодавством правила вимови;

В) правила написання слів;

Г) правила вживання слів у властивих їм значеннях.

8. Першим періодом розвитку української літературної мови, за Ю.Шевельовим, є...

А) літературно-писемна мова Київської Русі;

Б) давня українська літературно-писемна мова;

В) доба Т.Шевченка і П.Куліша;

Г) літературно-писемна мова після революції.

9. Хто автор висловлення: «Три східнослов'янські мови: українська, білоруська і російська зростали незалежно одна від одної як мови

самостійні і т.зв. «праруської» спільної мови ніколи не було»?

А) І.І.Огієнко;

Б) М.А.Жовтобрюх;

В) В.М.Русанівський;

Г) Л.А.Булаховський.

10. Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі:

- А) південно-західного наріччя;
- Б) південного наріччя;
- В) східного наріччя;
- Г) південно-східного наріччя.

11. Основоположником сучасної української літературної мови вважають:

- А) І. Котляревського;
- Б) Г. Квітку-Основ'яненка;
- В) Т. Шевченка;
- Г) Г. Сковороду.

12. Зачинателем нової української літературної мови вважають:

- А) Г.Сковороду;
- Б) І.Вишенського;
- В) Т.Шевченка;
- Г) І.Котляревського.

Контрольний блок**Варіант № 1**

1. Розмежувати поняття: літературна мова, мова художньої літератури, загальнонародна мова, діалектна мова.

2. Написати лінгвістичне повідомлення про наукову діяльність одного із дослідників історії української літературної мови.

Варіант № 2

1. Встановити зв'язок між української літературною мовою та культурою українського народу.

2. Написати лінгвістичне повідомлення про діяльність одного з визначних письменників у процесі унормування української літературної мови.

Варіант № 3

1. Визначити зміст термінів: писемна мова, писемно-літературна мова, літературна мова, народна мова.

2. Подати тези доповіді на тему: «Усна народна творчість як невичерпне джерело розвитку національної літературної мови».

Варіант № 4

1. Описати історичні зв'язки української літературної мови з іншими слов'янськими літературними мовами.

2. Зробити огляд наукових праць учених України та діаспори з історії української літературної мови.

Варіант № 5

1. Подати загальний огляд впливу старослов'янської мови на розвиток української літературної мови.

2. Охарактеризувати основні етапи становлення української літературної мови за періодизаціями Ю.Шевельова, П.Плюща, Г.Півторака.

МОДУЛЬ 2. ДАВНЬОУКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Мета вивчення: засвоєння особливостей давньоукраїнської літературно-писемної мови; знання літературних пам'яток цього періоду, центрів розвитку освіти, культури, друкарства України, перших українських граматик і словників.

Студенти повинні знати:

– особливості кожного періоду історії української літературної мови;

– основні екстралінгвістичні (історичні, економічні явища, події, факти, дати) чинники, що впливали і впливають на розвиток української мови;

– внутрішньомовні процеси, явища, риси, що характеризують стан української мови у кожному окремо означений період;

– основні джерела історії української мови: літописи, рукописні і друквані пам'ятки текстів різних стилів і жанрів, ділове письмо, художня й епістолярна спадщина, літургійна, житійна й проповідницька література.

Студенти повинні вміти критично аналізувати й оцінювати літературно-писемні пам'ятки.

Тема 2.1. Літературно-писемна мова періоду Київської Русі

План

1. Зародження писемності та виникнення літературно-писемної мови у Київській Русі.

2. Мовна ситуація в літературно-писемній сфері Київської Русі в XI – першій половині XIV століть.

3. Процес взаємозбагачення двох типів літературно-писемної мови Київської Русі – церковнослов'янської та давньоруської.

4. Загальна характеристика церковнослов'янської книжно-літературної мови періоду Київської Русі.

5. Загальна характеристика оригінальної літератури.
6. Особливості мови паломницької та історіографічної літератури.
7. Особливості давньоруської мови юридичної ділової писемності.
8. Мовностилістичні особливості «Слова о полку Ігоревім».

Теоретичний блок

Зародження писемності та виникнення літературно-писемної мови у Київській Русі

Початок писемності у слов'ян пов'язаний з діяльністю з Кирила і Мефодія, яких візантійський імператор Михайло III відрядив у 863 р. до Моравії (центральна частина Чехії) для перекладу церковних книг з грецької мови на слов'янську мову та заміни ними католицьких латинських церковнослужебних книг. Це уможливило проведення церковних служб слов'янською мовою, зрозумілою для моравів.

До поширення кирилиці у слов'ян існували вже в першій половині I тисячоліття письмові знаки на зразок «черт і рез». Це були примітивні рахункові знаки у вигляді рисочок і зарубок, племінні і родові знаки власності, календарні й інші. На графічній основі «черт і рез» виникло у слов'ян протокириличне або протоглаголичне письмо під впливом грецького письма, пристосоване до своєї мови.

У X-XI ст. глаголиця вживалася поряд з кирилицею, але незабаром її витіснила зручніша і простіша кирилиця, хоча у південно-західних слов'ян (Моравія, Хорватія) глаголиця вживалася ще довго.

Отже, східні слов'яни спочатку мали примітивне рахунково-тамгове письмо («черти і рез»), потім – запозичують грецьке письмо, пристосовуючи його до своєї мови, далі – виникає східнослов'янська протокирилиця, з 988 р. – у Київську Русь з Болгарії разом з церковнослов'янськими книгами перенесена кирилиця. Найдавніша пам'ятка Київської Русі, писана кирилицею, – Остромирове Євангеліє, зразком глаголиці є напис попа Упира Лихо-

го на Новгородському рукописі 1047 р. Доказами існування письма до прийняття християнства у слов'ян є договори руських князів із греками (договір Олега 912 р., договір Ігоря 945 р.), напис на посуді для гірчиного зерна з Гнездовського могильника І половини X ст.

З часу прийняття кириличного письма ним писали і друкували все у Київській Русі. Тільки після реформи Петра I (1708) кирилиця обслуговує лише церкву, а світська література користується новим алфавітом – «гражданкою».

Виникнення письма у східних слов'ян хронологічно передувало виробленню літературно-писемної мови. Початок літературно-писемної мови у Київській Русі засвідчують найдавніші пам'ятки XI ст.

Писемність була поширена серед різних верств населення, про що свідчать давньоруські написи кириличними буквами на численних речах побутового вжитку (колодках, горщиках, аршинах, пряслицях, художньо-ювелірних виробках). Гнездовський могильник біля Смоленська початку X ст. є речовим доказом поширення грамотності серед простого люду. В ньому знайдено великий посуд з кирилівським написом «гороушьна» чи «гороухша». Цей напис вказував на побутове призначення посуду – перевезення або збереження гірчиного зерна.

Знайдені в Новгороді берестяні грамоти (435 грамот) XI–XVI ст. – різноманітні побутово-ділові записки і листи, видряпані якимось гострим знаряддям на шматках березової кори, є підтвердженням поширеності писемності у побуті давньоруських міст.

Зміст багатьох новгородських берестяних грамот і дешеви-за матеріалу, на якому вони писалися, свідчать, що авторами їх були переважно представники міського люду, а не феодальної знаті й духовництва.

Тривалий час у вітчизняному мовознавстві (І.Срезневський, О.Шахматов, В.Істрін) панував погляд, за яким літературно-писемна мова Київської Русі за походженням була старослов'янською (староболгарською), принесеною на Русь з Болгарії у зв'язку з прийняттям християнства, яка стала спільною книжною мовою всіх слов'ян. При цьому у кожного слов'янського народу існував свій «ізвод» (редакція) старослов'янської мови.

Концепцію самобутнього походження літературно-писемної мови у східних слов'ян запропонував С.Обнорський. Він стверджував, що літературно-писемна мова виникла задовго до прийняття християнства у слов'ян. Проте ніяких пам'яток самобутньої літературної мови не виявлено.

В.Виноградов не заперечує перенесення старослов'янської мови з Болгарії і зауважує, що з того часу між старослов'янською книжною мовою і живою мовою племен Київської Русі почалася інтенсивна взаємодія, внаслідок якої виникли два типи літературно-писемної мови – книжно-слов'янський і народно-літературний. Незважаючи на спорідненість мов, вони застосовуються в різних сферах, виконують різні функції, і тому не могли асимілювати одна одну.

Мовна ситуація в літературно-писемній сфері Київської Русі в XI – першій половині XIV століть

До виникнення письма і літературної мови племена користувалися діалектом спільного походження з діалектами інших слов'янських племен.

Наприкінці X ст. введено християнство за візантійсько-грецьким обрядом і у Київській Русі з'являються книги, написані староболгарською мовою.

У вітчизняному мовознавстві до 30-х років XX ст. панував погляд, за яким літературно-писемною мовою за часів Київської Русі була старослов'янська. Ю.Шевельов вказував на існування 2 літературних мов – старослов'янської (в церкві) та руської (у світській сфері).

Щодо основи давньоруської писемної мови одні вчені вважають, що вона сформувалась на основі живої народної розмовної мови, яка у Київській Русі не була однорідною: різні культурні центри мали свої особливості. Інші дослідники схиляються до думки, що руська літературна мова цієї епохи формується не стільки на основі територіальних діалектів, скільки на основі розмовної мови вищих прошарків міського населення, яка відрізнялася від діалектів більшою єдністю внаслідок широких політично-торгівельних зв'язків між містами.

Старослов'янська мова поволі вбирала елементи живої мови. Давньоруська використовувалася слов'янами у деяких жанрах літературної писемності.

Характер запозичень в обох мовах мав неоднакову функціональну зумовленість. Якщо церковнослов'янські проникали в давньоруську мову як абстрактна лексика, то українські мовні одиниці – у церковнослов'янську як назви конкретних понять.

У XII–XIII ст. внаслідок творчої взаємодії давньоруської і церковнослов'янської мов розвинувся новий тип літературної мови – літописний. Між давньоруською і церковнослов'янською писемною мовою встановилася взаємозалежність.

Церковнослов'янські тексти можуть бути віднесені до високого стилю. Тексти на основі поєднання церковнослов'янських і давньоруських елементів – до середнього, а давньоруські – до побутового.

Отже, у Київській Русі існувало два типи літературної мови: давньоруський (на народній основі) та церковнослов'янський (південнослов'янський (староболгарський) за походженням).

Процес взаємозбагачення двох типів літературно-писемної мови Київської Русі – церковнослов'янської і давньоруської

О.Шахматов, І.Ягич, В.Істрін однотипність літературної мови Київської Русі на всій її території пояснюють тим, що в основі цієї мови лежала розмовна мова Києва, точніше, його соціальних верхів – «койне», поєднана з книжною староболгарською мовою; а також однаковим характером шкільної освіти у Київській Русі. Отже, у IX – першій половині XII ст. у Київській Русі відбувся процес формування давньоруської мови. Давньоруська літературна мова відображає давню, архаїчну, з погляду сучасності, будову живої мови українців найдавнішого часу, про що свідчить мова «Руської Правди», «Слова о полку Ігоревім». Їй були властиві двоїна, аорист, імперфект тощо.

Старослов'янська книжна мова, створена на живій слов'янській (македонській) основі, була близькою до живої української мови найдавнішого часу. Тому в обох цих мовах виразно переважали спільні риси в фонетиці, граматиці і лексиці, успадковані ними з фонду спільної праслов'янської мови.

Старослов'янський вплив на давньоруську літературну мову найбільше помітний на рівні лексики – запозичення лексичних старослов'янзмів (на позначення нових понять або з новими стилістичними відтінками). Завдяки цьому давньоруська літературна мова збагатилася різноманітною науковою і абстрактною лексикою, новими поняттями і термінами, а також семантично через розщеплення первісно єдиного значення на два різні, з яких одне закріплювалося за словом у старослов'янській мові, інше – у давньоруській мові.

Фонетичні відмінності старослов'янської та давньоруської мов:

1. Із праслов'янських звукосполучень *tort, tolt, telt, tert* (тобто з сполучень «голосний+ сонорний плавний» між приголосними) у старослов'янській мові виникали неповноголосні сполучення *ра, ла, ре, ле* (градъ), а в давньоруській – повноголосні *оро, оло, ере, еле* (берегъ).

2. Із праслов'янських початкових сполучень *ort, ort* в старослов'янській мові виникли *ра, ла*, в давньоруській – *ро, ло*.

3. Праслов'янське початкове *je* у старослов'янській мові перетворилося в *к*, а в давньоруській – *о* (кзеро, озеро).

Давньоруськими книжниками такі відмінності розглядалися як нові лексеми, а не як фонетичні варіанти.

Морфологічні відмінності старослов'янської та давньоруської мов:

1. Старослов'янським префіксам *из, раз, пре* в давньоруській мові відповідають *вы, роз, пере* (раздати-роздати).

2. Старослов'янським суфіксам *стви(ж), и(ж)*, *тель* у давньоруській мові відповідають *ство, ь(е), ник* (хулитель-хульник).

3. Старослов'янському слову з суфіксом відповідає давньоруське слово без суфікса (Спаситель-Спас).

4. Ознакою старослов'янського походження є наявність суфікса *зн*, відсутнього у давньоруській мові: *жизнь*.

5. Наявність у старослов'янській мові значної кількості складних слів при характерній обмеженості такого способу творення для давньоруської мови.

6. У старослов'янській мові – кінцеве **А** у м'якому типі відмінювання іменників, займенників, прикметників і дієприкметників у флексіях родового відмінка однини та називного, знахідного відмінків множини жіночого роду і знахідного відмінка множини чоловічого роду (земл**А**), у давньоруській мові – аналогічно в тих же флексіях **ѣ** (земл**ѣ**).

7. У старослов'янській флексії аго (родовий відмінок однини чоловічого і середнього родів), оумоу (давальний відмінок однини чоловічого і середнього родів), ы**А** (родовий відмінок однини жіночого роду): добраго, доброумоу, у давньоруській в тих же флексіях – ого, омоу, оять (доброго).

8. У старослов'янській мові нечленна форма називного відмінка однини чоловічого роду активних дієприкметників теперішнього часу – на ы (могы), у давньоруській – на а (мога).

9. У старослов'янській мові нечленна форма називного відмінка однини чоловічого роду активних дієприкметників минулого часу закінчується на ь (з же) типу моль, у давньоруській – на вь (моливь).

10. У старослов'янській мові нечленна форма називного відмінка однини чоловічого роду присвійних прикметників закінчується на ь типу Ярославль, у давньоруській – аналогічна форма Ярославль або рівнозначна форма родового відмінка приналежності – Ярослава.

Співвідносність старослов'янських і давньоруських слів, граматичних форм і фонетичних особливостей була основною для розмежування різних стилів і типів давньоруської літературної мови.

Давньоруська мова в обох своїх типах (книжно-слов'янському і народно-літературному) запозичувала зі старослов'янської мови і стилістичні засоби. Старослов'янська мова позитивно вплинула на унормування давньоруської літературної мови.

У писемних пам'ятках Київської Русі прослідковуються такі риси української мови. Зокрема, на рівні фонетики:

1. Перехід **ѣ** в і.

2. Збіг звуків *ы та і*.
 3. Подовження *о та е* в новоутворених закритих складах.
 4. Перехід *е в о* після шиплячих перед дальшим твердим приголосним.
 5. Групи *ри, ли* на місці *рь, рь, лъ, лъ* між приголосними.
 6. Чергування *у-в* у позиції перед приголосним.
 7. Гортанний фрикативний *г*.
- На морфологічному рівні:
1. Закінчення *ови (єви)* в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду.
 2. Кличні форми іменників чоловічого роду.
 3. Закінчення **ѣ** в родовому відмінку однини іменників колишніх *ја-основ*, що збереглося у вигляді *і*.
 4. Форми двоїни і множини наказового способу дієслів класів *є та і* з суфіксальним **ѣ** під впливом аналогічних форм дієслів класів *е, не*.
 5. Форми другої особи множини наказового способу на *ить, (ѣ)ть* замість *ите, (ѣ)те*.
 6. Форми імперфекта третьої особи однини і множини з закінченням *ть*.
 7. Форми третьої особи дієслів теперішнього і майбутнього простого часу однини без закінчення на *ть*.
 8. Форми першої особи множини теперішнього і майбутнього простого часу на *мо*.
 9. Змішування прийменників і префіксів *съ і ізъ*.

Загальна характеристика церковнослов'янської книжно-літературної мови періоду Київської Русі

Традиційно давньоруську літературу поділяють на три групи:

1. Твори-копії зі старослов'янських оригіналів (Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава, житія святих).
2. Твори-переклади грецьких оригіналів («Хроніка» Георгія Амартола, «Житіє святого чоловіка божого Олексія»).
3. Оригінальні твори («Сказання про Бориса і Гліба» Нестора Літописця, «Слово о законѣ и благодати» митрополита Іларіона, «Поученія» Кирила Туровського, «Слово о полку Ігоревім»),

«Поученьє» Володимира Мономаха, «Руська Правда», літописи, грамоти).

Мова творів, скопійованих зі староболгарських оригіналів, є старослов'янською мовою, проте на ній відчувається вплив живої мови переписувача як у фонетиці, так і в морфології. Наприклад, вживання повноголосся замість неповноголосся.

Найдавніша пам'ятка-копія, переписана у Київській Русі зі староболгарського оригіналу, – **Остомірове Євангеліє** (1056). Під впливом рідної мови писарів у тексті **Остомірового Євангелія** зрідка вживаються повноголосі форми, іноді сплутуються **ѣ** з **и**, на місці жд уживається давньоруське ж, [р] – твердий, [ц'] – м'який, форми третьої особи однини і множини теперішнього часу мають переважно флексію **ть**, а інколи в однині й зовсім її втрачають, у першій та другій особах множини форми наказового способу майже послідовно вживаються з флексіями.

З часом неусвідомлене відхилення від оригіналу змінюється прагненням мовно удосконалити текст, зробити його зрозумілим читачеві. Результатом редакційної роботи є мова **Оршанського Євангелія**. Порівняння Оршанського Євангелія з Остромировим дає змогу побачити як нові риси в структурі давньоукраїнських діалектів, відбитих в **Оршанському Євангеліє**, так і тенденції у відтворенні особливостей старослов'янського тексту, якими керувався переписувач XIII ст. Спільноруські риси, які потрапили в текст **Оршанського Євангелія** спорадично, у редакції XIII ст. виступають як норма: 1) послідовна заміна **ѣ**, **ь** у сильній позиції на **о**, **е**; 2) занепад зредукованих **ѣ**, **ь** у слабких позиціях; 3) вживання літер **оу** (**ю**) замість **ѡ** (**ѣ**) та **а** замість **Ѡ** (**ѣ**); 4) замість старослов'янського сполучення жд послідовно вживається ж; 5) замість старослов'янського початкового ю послідовно вживається у; 6) замість нестягнених форм повних прикметників, дієприкметників, займенників, дієслівних форм імперфекта вживаються стягнені форми; 7) послідовне пом'якшення [ц] у формах іменників тощо.

Отже, при порівнянні **Остомірового Євангелія** та **Оршанського Євангелія** спостерігаємо, як старослов'янська мова поступово набуває фонетичних і морфологічних українських рис, стає функціонально церковнослов'янською мовою.

До найдавніших перекладних творів, у яких духовні сюжети переплітаються зі світськими, належать збірники Святослава 1073 і 1076 рр. Збірник Святослава 1073 – переклад з грецького оригіналу IX ст., здійснений у X ст. Збірник 1073 – копія з болгарсько-го перекладу. Він є своєрідною старослов'янською духовною енциклопедією, важливою лінгвістичною пам'яткою, у якій мовні риси Київської Русі проглядаються виразніше, ніж у перекладах богослужбової літератури. Літери **ж**, **д** уживалися лише за традицією, не позначаючи носових звуків; численними є повноголосні форми; замість **ѣ** вживається **и** і навпаки; часто сплутуються літери **ы** та **и**; на початку слова перед групою приголосних з'являється приставний **и**; після шиплячих і м'яких приголосних етимологічний **е** переходить в **о**; [р] – твердий, [ц'] – м'який; сполучення **дј** передається **ж**; вживаються флексії **ови**, **еви** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду і **ове**, **еве** в називному відмінку множини іменників чоловічого роду; у закінченні третьої особи однини теперішнього часу і простої форми майбутнього часу дієслова часто втрачають флексію **ть**; продуктивним є суфікс **ова** в дієсловах.

Збірник 1076 р. – це хрестоматія для релігійно-повчального читання, яка починається статтею про користь від читання книжок. У ній значно більше українських мовних рис, ніж у Збірнику 1073 р.

Стилістичні особливості перекладних текстів відбивають стилістику оригіналів. Ключові слова євангельських текстів **Бог**, **серце**, **душа** увійшли в словник і в образну систему оригінальних київських текстів.

Загальна характеристика оригінальної літератури

В оригінальних творах літератури Київської Русі найповніше відображаються особливості давньоруської літературної мови. Характерною рисою мови оригінальних пам'яток є різне співвідношення в ній книжних староболгарських і живих українських елементів, що зумовлене жанром і стилістичною настановою твору.

Оригінальну літературу Київської Русі за жанрами поділяють на: ораторську, агіографічну, паломницьку, історіографічну,

художню і ділову. За ступенем унормованості – на високий, середній та низький стилі (Додаток В).

До високого стилю належить насамперед **ораторська література**. Твори «високого» стилю, особливо церковно-релігійного змісту, написані старослов'янською мовою з незначним нашаруванням живої української мови.

Найвиразніше ораторське мистецтво репрезентує «**Слово о законѣ и благодати**» київського митрополита Іларіона, написане старослов'янською мовою, з великою кількістю біблійних цитат, метафор, алегорій, оригінальних епітетів, повторів. На мові твору позначився вплив церковних пісень.

Незважаючи на урочистість стилю і суворе дотримання норм старослов'янської мови, Іларіон часом наближається до живої мови, зокрема є порушення норм старослов'янської мови у фонетиці та морфології. Так, замість старослов'янського жд вживається давньоруське ж (безнадєжници), сполука тј послідовно передається або через щ, або через шт (коущу - коуштоу), **ѣ** уживається в основному етимологічно правильно, інколи трапляється повноголосся (Володимира), м'який [ц'] в кінці слів (творець).

У третій особі однини й множини теперішньо-майбутнього часу дієслова закінчуються на -ть. Аорист уживається дуже часто, а перфект, навпаки, трапляється порівняно рідко.

До ораторської літератури слід віднести повчання єпископа з м. Турова Кирила («Слово на пасху», «Слово на антипасху», «Слово на Фомину неділю», «В неділю про сліпого» та ін.) та «Слово» Даниїла Заточника.

Мова «Слова» Даниїла Заточника – старослов'янська, пересипана біблійними ремінісценціями, але вже в цьому високому стилі з'являються окремі народні слова. Як і в інших південноруських пам'ятках, тут у формах третьої особи однини й множини дієслів теперішньо-майбутнього часу уживається флексія -ть (глаголеть, спасеть, препитаеть, гинеть), поряд зі старослов'янським сполучником **аки** уживається український **яко**, фонема /ц/ часто пом'якшується (житницю, вінець), іменники чоловічого роду у давальному відмінку однини можуть мати флексію **-ови/-єви** (мужєви), зворотна частка ся частіше, ніж в інших пам'ятках, уживається в препозиції (ся родять, чему ся хотите учити, ни бога ся боить, ни людей ся стидить).

До *агіографічної* літератури належать життя Бориса і Гліба та Феодосія Печерського (1074). Ці твори теж можна зараховувати до високого стилю, та це вже скоріше церковнослов'янська, а не чиста старослов'янська мова. Тут ще вживаються нестягнені прикметники, форми аориста, але вже помітні дуже виразні сліди проникнення повноголосних форм. Старослов'янське жд нерідко заступається давньоруським ж: *нужа* (зам. *нужда*), *преже* (зам. *прежде*), *побежен* (зам. *побежден*), *вижь* (зам. *виждь*) і под. У досить численних випадках між /з/ і наступним /р/ з'являється вставна /д/: *взраста*, *неиздрсченною*, *раздрушить* і навіть *издростова* (ізъ Ростова). Характерною морфологічною рисою «Сказання про Бориса і Гліба» є флексія -ть, що вживається в третій особі однини й множини дієслів теперішньо-майбутнього часу: *избисть*, *горить*, *пролееть*, *прииметь*, *обряишь*. З художнього погляду у творі багато оцінних епітетів, які нагадують сталі вислови фольклорного типу: *быстрыи кони*, *плачь горькыи*, *печаль срдьчньнаѧ*.

У «Сказанні» багато книжних слів віддієслівного походження на *-ие*, *-ние*: *беззаконие*, *безьлюбие* ін., які є окрасою високого стилю.

«Житіє» Феодосія Печерського написав Нестор – чернець Києво-Печерського монастиря. У цьому творі зроблено помітно відчувається перехід від старослов'янської мови до давньоруської. Старослов'янське жд часто заступається тут фонемою /ж/: *надежа*, *содежа*; інколи замість початкового *к* (йотованого юса) вживається *о* (одва); *ѣ* уживається перед плавними *р*, *л*: *хѣлмѣ*, *пѣлкѣ*; повноголосні й неповноголосні форми чергуються: *не от ѣврѣзи вратѣ* — *не итврѣзе воротѣ*; у формах теперішньо-майбутнього часу й імперфекта (третя особа однини й множини) послідовно вживається флексія -ть: *имоуть*, *поустить*. Послідовно в «Житії» вживаються абстрактні слова з суфіксом -ние: *прогнаник*, *покореник*; частина з цих абстрактних слів – двокореневі: *славословиѣ*.

У «Житії» чимало епітетів, які прийшли з конфесійних текстів і мають характер постійних, уживаються звороти з євангельських текстів.

У творі багато питальних і окличних речень, анафоричних побудов. У питальних реченнях нагромаджуються додатки. Це ритмізує мову і надає їй патетичного звучання. Цій же меті підпоряд-

ковані повтори. Автор користується метафорами, що виступають своєрідними синонімами до нейтральних слів.

До агіографічної літератури можна умовно зарахувати й «**Поученьє**» Володимира Мономаха. За змістом – це ораторсько-проповідницький стиль, але за мовою – середній, з численними українськими мовними рисами. Володимир Мономах прекрасно володів церковнослов'янською мовою, але, пишучи повчання своїм дітям, не міг уникнути місцевих слів типу *дивоватися, ирий, лагодити, сторожа* та ін. Українські фонетичні риси у тексті переважають: замість початкового *є* регулярно вживається *о* (*одинь, олень*), замість *жд* і *щ* послідовно виступають *ж* і *ч* (*нужа, не мочи, леци*), *є* випадки пом'якшення [ц] (вдовицю), переважає повноголосся (*Володимерю, голодь*). *Є* у творі українські морфологічні форми, наприклад, закінчення **-ови** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду (*Глѣбови*), закінчення **-ть** у формах третьої особи однини й множини теперішньо-майбутнього часу дієслів (*хошеть*), форм другої особи множини наказового способу на **-ѣте** (*идѣте*); трапилася навіть форма третьої особи однини теперішнього часу без флексії **-ть** (*не хоче добра*).

Починається «Поученьє» з настанов, які задля урочистості написані церковнослов'янською мовою. Для цієї частини твору характерні цитати з Псалтиря та інших церковних книг, вживаються церковнослов'янські звороти, характерні для конфесійних текстів, проте, як і в літописній літературі, зустрічаються у тексті народні прислів'я.

Особливості мови паломницької та історіографічної літератури

Паломницьку літературу репрезентує «**Житіє і ходіння...**» ігумена Данила. Автор намагається писати старослов'янською мовою, яку знає досконало, але, вийшовши за межі перекладних текстів, часто не знаходить ні слів, ні форм для опису об'єктів, а тому вдається до засобів відомої йому розмовної мови. У зв'язку з цим віднести «Житіє і ходіння...» до високого стилю не можна. Цей твір належить до середнього стилю, який однаковою мірою поєднує в собі старослов'янські і давньоруські особливості.

Фонетика цього твору тяжіє до давньоруських рис. Голосні неповного творення в сильних позиціях послідовно передаються через о та е, в слабких позиціях вони, як правило, не засвідчуються, юси не вживаються (хоч треба взяти до уваги, що досліджуваний текст – копія XV ст.), замість жд і щ часто вживаються українські відповідники ж і ч: *хужчи*, *без вожа*; замість початкового є – о (одва), замість ю – у (угъ). «Житіє і ходіння...» насичене й місцевими українськими словами.

Зовсім інше співвідношення між книжними старослов'янськими (давньоцерковнослов'янськими елементами) і елементами живої давньоруської мови спостерігається в творах, близьких до реального побуту, до суспільних відносин і народної поетичної творчості. Залежно від об'єкта опису мова літопису іноді піднімається до високого стилю, але все ж переважно перебуває в межах середнього. Інколи переходить до низького, майже зовсім простонародного, коли літописець звертається до народних переказів. Питома вага церковнослов'янізмів цих творів незначна, вони вживаються тільки в окремих контекстах для створення «високого» стилю. До таких творів належать насамперед літописи: «Повість минулих літ», Київський і Галицько-Волинський літописи. І хоч вони дійшли до нас лише в пізніх списках (XIV-XV ст.), та все ж зберегли особливості давньокиївської мови.

Мова *історіографічної* літератури, насамперед літописів, належить до середнього стилю. Її особливість полягає в тому, що суто старослов'янська (або вже церковнослов'янська) мова чергується із українськими текстами. І хоч уживаються аорист і дієприкметники на - **щий**, старослов'янський сполучник **аще**, хоч форми дієслова теперішнього часу другої особи однини виступають із закінченнями -шь та -ши, загальна тональність уривка – оповідна, а стиль – побутовий.

«**Повісті минулих літ**» — твір багатьох авторів-літописців, що змінювали один одного. Останнім з них був Нестор, який подбав про художню й ідейну завершеність літопису, дав йому назву, що в повному обсязі звучить так: «Се повести времяных лѣтъ, откуда есть пошла Русская земля, кто в Киевѣ нача первее княжити, и откуда Русская земля стала есть».

Фонетичні особливості «Повістей минулих літ» досить своєрідні. Українські риси постають дуже виразно. По-перше, повного-

лосні форми переважають над неповногосними, хоч паралельні форми трапляються досить часто (*сторона* — *страна*); старослов'янське жд у літописі практично відсутнє (*хождение, граждане*), проте замість ч у більшості випадків уживається щ (*хощю*); на місці старослов'янського початкового є досить послідовно вживається о (графічно **ѡ**) (*ѡдова*); суто українськими фонетичними рисами є сплутування в з у (*Всеволодъ* — *Оусеволодъ*) і м'який [ц'] (*жерець*).

Морфологічні особливості «Повістей»: в теперішньо-майбутньому часі, а також в імперфекті в третій особі однини й множини вживається закінчення -ть (*втечеть, хулить*), трапляються поодинокі випадки відсутності -ть в дієсловах першої дієвідміни, дієслівна частка **сѣ** (**Сѣ**) часто вживається у препозиції; іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини мають закінчення -ови/-овѣ, -еви/-евѣ (*мужеви, Романовѣ, коневи, голубєви*).

У лексиці вживаються діалектні слова. Це назви грошових одиниць, суспільних станів, робочих процесів, споруд, тварин.

Старослов'янська традиція в «Повістях» ще сильна. Це і форми аориста й імперфекта (*имѣху, принесоша*), і складні слова на позначення абстрактних понять (*братоубиство*).

У літописній літературі розповідь ведеться з посиланням на третю особу, але інколи наводяться й діалоги, вживаються риторичні запитання, що сприяє піднесенню урочистості мовлення.

У Галицько-Волинському князівстві київська мовно-літературна традиція тривала до загарбання цих земель Литвою, Польщею, Угорщиною (до XIII ст.). Єдиною світською літературною пам'яткою Галицько-Волинської землі, що до нас дійшла, є **Галицько-Волинський літопис**, доведений до 1292 р. (зберігся в Іпатіївському списку літопису початку XV ст.). У стилістичних прийомах Галицько-Волинського літопису є багато спільного з «Словом о полку Ігоревім», з поетичною творчістю, а в лексиці і фразеології – з живою народною мовою Галичини і Волині.

Особливості давньоруської мови юридичної ділової писемності

Юридично-ділова література представлена насамперед «Руською Правдою», а також кількома дарчими грамотами, договорами руських князів із греками (907, 912, 945, 971 pp.). Усі ці документи написані давньоруською мовою, проте зустрічаються у ній і церковнослов'янізми.

У договорах переважають повноголосні форми (*городъ, колоти, золото*), хоч неповноголосні теж вживаються (*страна, глава*); старослов'янському початковому є відповідає о (графічно **w**); старослов'янському жд майже завжди відповідає ж (*преже, межею*), жд трапляється дуже рідко (*враждолюбецъ*); шт (щ) уживається більш послідовно (*помощь*). Абстрактні іменники на **-ние** переважно старослов'янського походження (извещение, изволения).

У морфологічній структурі привертає до себе увагу майже повна відсутність простих форм минулого часу – аориста й імперфекта. Форми наказового способу утворюються поєднанням форм теперішньо-майбутнього часу з часткою да (да вдасть).

У «Руській Правді» адміністративно-правова лексика значно численніша, ніж у договорах. Це слова на позначення соціального становища осіб, майнового стану, видів правопорушень та їх наслідків, взаємних зобов'язань сторін між собою і перед законом. Зустрічаються українізми: *теля, батогъ, око, пуца*. У «Руській Правді» вжито тільки три неповноголосні форми (*пражда, срьда, чрево*) і 40 повноголосних. У словах *аче, госпожа, межа, нужда* вживаються відповідно фонема /ч/ і /ж/, а не старослов'янські сполучення шт, жд.

У «Руській Правді», як і в інших південноруських пам'ятках, сплутаються ц і ч. Можливо, це пояснюється тим, що жоден із виявлених варіантів не переписаний на своїй природній Батьківщині. Інколи **ѣ** замінюється на и, після шиплячих у поодиноких випадках замість е виступає о (пшона), л переходить в у.

Іменники чоловічого роду в давальному відмінкові однини мають закінчення **-ови/-еви** (сынови, моужеви), зворотна частка **сѧ** може передувати дієслівній формі, у формах третьої особи однини і множини дієслів теперішньо-майбутнього часу кінцевий [т'] пом'якшується (*ведеть, дойдеть*).

Прості форми минулого часу дієслова практично не вживаються. Є випадки відпадиння флексії -ть в формах дієслів теперішньо-майбутнього часу, поширена форма майбутнього часу, що складається з форми на -лть і допоміжного дієслова *бути* в майбутньому часі: *кто боудеть ялть*.

Мовностилістичні особливості «Слова о полку Ігоревім»

З художньої літератури періоду України-Русі зберігся тільки один твір – «Слово о полку Ігоревім». Його особливість, на відміну від західноєвропейських героїчних епосів, полягає в тому, що він суто авторський, хоч ім'я його творця й не збереглося. Образна основа «Слова» чисто народна.

З морфологічних рис привертає до себе увагу характерне для української мови закінчення -ть у формах дієслів теперішньо-майбутнього часу та імперфекта третьої особи однини й множини: *пушашеть*. Проте вживання флексії -тть у них же формах також не рідкість: *ведеть*. Звертає до себе увагу препозитивне вживання частки **сѧ**; у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду можуть приймати закінчення **-ови**: *Романови*.

Використовуються церковнослов'янізми, особливо тоді, коли в руській мові немає слова для позначення певного поняття або ж для посилення урочистості звучання. Так, поряд з прикметником *хоробрый* уживається його церковнослов'янський відповідник *храбрыи*. Однак повноголосні форми все ж переважають: *воронь*, *голови*. Фонетичною рисою пам'ятки є сплутування фонем /ц/ і /ч/.

Ще однією особливістю авторської мови є те, що епітети-означення, часто перебуваючи стосовно іменника в постпозиції, посилюють емоційну насиченість епічної оповіді. В основі метафор лежить антропоморфізація предметів і явищ навколишнього середовища.

Практичний блок

1. Виписати основні положення наукових статей: 1) Задорожний В. Як треба читати тексти кирилівського письма//Дивослово. – 2004. – №2; 2) Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. – 1993. – №2. Висловити свої погляди на проблему.

2. Законспектувати статті «Берестяні грамоти», «Графіті», «Давньоруська мова», «Київський літопис», «Кирилиця», «Повість временних літ», «Слово о полку Ігоревім», «Старослов'янська мова» (Українська мова : енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.)

3. Прочитати уривок з Остромирового Євангелія. Зробити висновок про мову пам'яток перекладної літератури.

4. Прочитати уривок з «Слова о законѣ и благодати». Визначити мовну основу творів оригінальної літератури.

5. Проаналізувати програми й підручники з української мови й літератури для загальноосвітньої школи та визначити теми, які пов'язані зі становленням та розвитком літературно-писемної мови Київської Русі. Розробити відповідні фрагменти уроків з урахуванням міжпредметних зв'язків, культурологічного і мовно-історичного принципів (індивідуальна робота).

6. Пояснити походження назви «Україна» на основі уривків з літописів.

7. Визначити стильові особливості мови «Руської Правди».

8. Проаналізувати мовні особливості оригінального уривку зі «Слова о полку Ігоревім» (за власним вибором в обсязі однієї друкованої сторінки).

Блок самоконтролю**Питання для самоконтролю**

1. Визначте шляхи зародження писемності та час виникнення й розвитку літературно-писемної мови у Київській Русі.

2. Охарактеризуйте мовну ситуацію в літературно-писемній сфері Київської Русі в XI – першій половині XIV століть.

3. Яким чином здійснювалися взаємовплив і взаємозбагачення двох типів літературно-писемної мови Київської Русі – церковнослов'янської і давньоруської писемної мови?

4. Дайте загальну характеристику книжно-літературної мови періоду Київської Русі на старослов'янській основі – церковнослов'янської.

5. Охарактеризуйте особливості мови перекладної канонічної літератури (Остромирове Євангеліє, Оршанське Євангеліє).

6. З'ясуйте особливості церковнослов'янської мови оригінальної літератури (проповідей «Слово о законѣ и благодати» митрополита Іларіона, «Слово на пасху», «Слово на вознесіння Господне» Кирила Туровського, агіографій «Сказання про Бориса і Гліба», «Житіє Феодосія Печерського» Нестора; «Поученьє» Володимира Мономаха).

7. Проаналізуйте особливості літературної мови періоду Київської Русі, утвореної поєднанням давніх народнорозмовних і старослов'янських елементів, представленої зразками паломницької та історіографічної літератури («Життя і ходіння» ігумена Данила; «Повісті минулих літ», «Галицько-Волинський літопис»).

8. Назвіть особливості словникового складу давньоруської писемної мови на народній основі, представленої зразками давньокіївської юридичної ділової писемності («Руська Правда», договори з греками, грамоти).

9. Визначте мовностилістичні особливості «Слова о полку Ігоревім».

Тестові завдання

1. Давньоруська мова – це...
 - А) літературно-писемна мова періоду Київської Русі;
 - Б) старослов'янська мова;
 - В) російська мова в давні періоди;
 - Г) українська мова в Київській Русі.
2. Графіті – це...
 - А) сукупність усіх рукописних та друкованих знаків певної писемності;
 - Б) написи та малюнки, видряпані в давнину на стінах архітектурних споруд та на ремісничих виробках;
 - В) найменша смислорозрізнявальна одиниця писемної мови, що відповідає фонемі в усному мовленні;
 - Г) найдавніші староукраїнські короткі документи.
3. Тексти оригінальної літератури диференціювалися за стилями на:
 - А) високий, середній, нижчий;
 - Б) високий, середній, знижений;
 - В) високий, середній, низький;
 - Г) найвищий, середній, низький.
4. Кирилиця ґрунтується на:
 - А) латинському алфавіті;
 - Б) грецькому алфавіті;
 - В) глаголиці;
 - Г) санскриті.
5. Старослов'янська мова – це...
 - А) перша писемно зафіксована слов'янська літературна мова, в основу якої покладено солунський діалект;
 - Б) мова, яка була поширена в XIV-XVIII ст. в Україні, Білорусі, Польщі;
 - В) мова-нащадок усіх слов'янських мов;
 - Г) мова-предок східнослов'янських мов.
6. Найдавнішою пам'яткою, переписаною на Русі зі староболгарського оригіналу, вважається:
 - А) Збірник Святослава 1073;
 - Б) Остромирове Євангеліє;
 - В) Оршанське Євангеліє;

- Г) «Хроніка» Георгія Амартола.
7. Жанрово оригінальну літературу поділяли на:
- А) ораторську, агіографічну, паломницьку, світську;
Б) історіографічну, художню, ділову, розважальну;
В) ораторську, історіографічну, паломницьку, художню;
Г) історіографічну, світську, ораторську.
8. Якими мовами писалися твори середнього стилю?
- А) церковнослов'янською і давньоруською;
Б) народною і церковнослов'янською;
В) народною і старослов'янською;
Г) давньоруською і народною.
9. У якій історичній пам'ятці вперше виразно прослідковуються елементи живої народної української мови?
- а) «Слово про похід Ігорів»;
б) «Поученьє» Володимира Мономаха;
в) Збірник Святослава 1073;
г) «Повісті минулих літ».
10. Після прийняття Київською Руссю християнства (988 р.) утверджується як головна священна літературна мова:
- а) староболгарська;
б) старослов'янська;
в) церковнослов'янська;
г) староукраїнська.
11. Нерівноправне становище двох мов, одна з яких (давньоруська) доповнює функції іншої (старослов'янської):
- а) диглосія;
б) білінгвізм;
в) ономаіопея;
г) семасіологія.
12. Яка з поданих фотетичних рис є ознакою старослов'янської мови?
- А) послідовна заміна **ѣ, ѥ** у сильній позиції на о, е;
Б) занепад зредукованих **ѣ, ѥ** у слабких позиціях;
В) вживання неповногосних сполучень ра, ла, ре, ле;
Г) послідовно вживається ж замість сполучення жд.

Тема 2.2. Давньоукраїнська літературна мова другої половини XIV – першої половини XVII століть

План

1. Історичні умови розвитку літературної мови другої половини XIV – першої половини XVI століть. Особливості функціонування руської літературно-писемної мови в Литовському князівстві.

2. Особливості мови юридично-ділової літератури другої половини XIV – першої половини XVI століть.

3. Загальна характеристика церковнослов'янської мови періоду Литовського князівства.

4. Мовна ситуація в літературно-писемній сфері України другої половини XVI – кінця XVII століть.

5. Відродження староболгарської мови.

6. Утвердження української писемної мови у релігійній літературі XVI – XVII ст. Особливості мови перекладу церковних книг простою мовою.

7. Граматична обробка давньоукраїнської книжно-літературної мови другої половини XVI – кінця XVII століть.

8. Особливості давньоукраїнських лексикографічних праць XVI – XVII ст.

Теоретичний блок

Історичні умови розвитку літературної мови другої половини XIV – першої половини XVI століть. Особливості функціонування руської літературно-писемної мови в Литовському князівстві

У XIV ст. західні та південно-західні землі Київської Русі увійшли до складу Великого князівства Литовського. На основі місцевих говірок склались білоруська і українська мови з їх фонетичними і морфологічними особливостями.

Центром формування української народності стала Наддніпрянина, головним чином Київщина, Переяславщина та Чернігово-Сіверщина. Тому за Придніпров'ям найраніше закріпилася назва «Україна». Тут же сформувалися середньодніпровські говори, що стали основою мови української народності.

Українська літературна мова, мова руська, стала офіційною мовою Великого князівства Литовського: цією мовою писалися урядові акти, користувалися в судах, вона була «домовою» мовою деяких литовських князів, нею написані збірники правових постанов, зокрема Статут Литовський (1529), Судебник Казимира IV (1468).

У церквах служби правилися староукраїнською мовою, тобто мовою церковнослов'янською з українською вимовою.

У цей період поряд із книжною «простою мовою» існував інший тип старої української літературної мови – слов'яноруська (в своїй основі церковнослов'янська) мова, у яку елементи народної української мови майже зовсім не використовувалися аж до кінця XVII століття. Але з XVI століття

слов'яноруська мова як знаряддя культури поступається перед латинською і польською.

Особливості мови юридично-ділової літератури другої половини XIV – першої половини XVI століть

Головним репрезентантом української мови XIV — першої половини XVI ст. стають юридичні документи: дарчі і купчі грамоти, заповіти. Їхня мова — це колишній «низький» стиль літератури Київської Русі. Проте ця мова вбирала в себе місцеві українські та засвоєні іншомовні елементи, все далі відходячи від церковнослов'янської традиції.

І все ж церковнослов'янська мова не полишала своїх позицій: точилася постійна боротьба між церковнослов'янськими і живомовними елементами. Це відобразалося насамперед у графіці. Давньоукраїнська мова того часу продовжувала традицію уживання таких літер, як **ѣ, ѡ, ꙗ, Ѧ**, хоч могла б використати (і робила це) для передачі відповідних звуків літери **и, о, у, а**.

І хоча фонетична й морфологічна системи української мови у грамотах, здається, повністю перемогли, традиційна система

письма часто цього не відображала. До того ж такі традиційні церковнослов'янські риси, як **щ** замість українського **ч**, **жд** замість **ж** та **є** замість **о** на початку слова інколи виступають у тих самих словах паралельно. Українські фонетичні риси, завуальовані традиційним письмом, виступають все ж значно виразніше, ніж у попередній період.

У мові грамот панує повноголосся (берег), на початку слова /в/ послідовно чергується з **у** /**оу**/ і навпаки (всякій — ус**Ѧ**кии), на місці етимологічного **ѣ** уживається **е** (частіше) або **и** (в**ѣ**чные — вечные); очевидно, впливом такого поширеного в той час явища, як перехід /о/, /е/ в /і/ у новозакритих складах, пояснюється поява таких форм, як *всюль*.

У консонантизмі слід насамперед відзначити появу нового звука [г], який прийшов в українську мову разом зі словами іншомовного походження; передавався він у цей час буквосполучкою **кг**: буркгомистру, кгвальт; звук [ц] переважно м'який: истцю, истця; між [з] і [р], як і в мові Київської Русі, з'являється вставний [д]: уздр**Ѧ**ть.

У морфології регулярно проглядаються риси, які в давньоруській мові були спорадичними або ж були відсутні в інших східнослов'янських мовах.

В іменнику це чергування /г/ з /ж/ у давальному відмінку однини сучасної першої відміни (*служ**Ѧ***), закінчення **-єю** в орудному відмінку однини цих же іменників після м'яких і шиплячих приголосних (*душею, землею*); у родовому відмінку однини іменники чоловічого роду, особливо односкладові (не тільки колишніх й-основ) поряд з традиційним закінченням **-а** часто вживаються із закінченням **-у**: *листу*; у давальному відмінку цих же іменників нерідко трапляється закінчення **-ови/-єви**: *господареви, жидови*; у називному множини назви осіб чоловічого роду можуть виступати із закінченням **-ове/-єве**: *жидове*.

З особливостей відмінювання прикметників треба відзначити, що в родовому відмінку однини чоловічого роду інколи вживається традиційне церковнослов'янське закінчення **-аго** (*ловеаго*), хоч воно в цей час уже сприймається як глибока архаїка — переважає українське закінчення **-ого** (*ц**Ѧ**лого, литовского*).

Серед дієслівних форм найцікавішими є інфінітив, третя особа однини й множини теперішнього/майбутнього часу, перша

особа множини теперішнього/майбутнього часу: всі вони є прямим продовженням мови давньокиївських часів. Форми інфінітива з дієслівною основою на /г/ або /к/ з приєднанням до них суфікса -ти змінюють цей останній на **-чи**: помочи; у третій особі однини й множини теперішнього/майбутнього часу дієслова мають здебільшого флексію **-ть**: *имаєть, молвить, належить, пишесть, поб'гнеть, хочеть*; у першій особі множини в цих же дієсловах часто виступає закінчення -мо поряд з традиційними **-мь** та **-мы**: *даємо, продаємо*.

Даниною минулому є вживання в одній із грамот форми двоїни.

Серед синтаксичних форм українських грамот треба відзначити появу сполучників (абы, абыхомь, абыхмо, але, кгда, иж) та віддієприкметникової безособової форми на **-но**.

Лексика українських грамот, звичайно, специфічна. Вона значно бідніша, ніж лексика літературних творів попереднього періоду, особливо високого стилю, на якому позначився візантійсько-болгарський вплив. Але в одному аспекті ця лексика все ж багатша – на власне українські та на запозичені із західних мов слова. З'являються нові слова для позначення абстрактних понять (личба, зарука), виникають узагальнюючі слова в ономастичній лексиці (прузвище).

У ділову мову проникають локальні назви, пов'язані з діалектними особливостями певних територій: верховина «верхня течія ріки». З часом кількість регіоналізмів у мові українських грамот зростає, поповнюючи собою засоби загальнонародної номінації.

Ділова мова, звичайно, була позбавлена усяляких «красивостей». Проте вона мала струнку структуру: початок кожної грамоти засвідчував, ким вона дається, далі йшов виклад подій, що спричинили появу грамоти, і насамкінець з'ясовувалися обставини, за яких постала грамота, називалися свідки її написання.

Безпосередні традиції ділового стилю давньокиївської мови, трансформованого на українському (а також білоруському) ґрунті, продовжувались і розвивалися у мові ділових документів Великого князівства Литовського, де ця мова стала офіційною в урядових канцеляріях.

З 1529 р. скрізь в Україні постають актові книги – гродські та земські. Сюди вписувалися різні акти – судові, мирові, договори, дарчі, закладні, купчі тощо.

У литовську добу у княжих, судових, єпископських канцеляріях урядовою мовою була руська. Ця актова мова канцелярій відбивала живу народну мову, вона наблизила живу українську мову до літературної. Найстарішою актовою книгою вважається Книга Кам'янецького міського магістрату 1519–1520 рр. та Крем'янецька земська книга 1521 р. В основі актової мови лежала північно-західна українська мова. Стара канцелярійна мова сформувалася на північних, поліських землях, а потім змішалася з мовою південною, галицькою й створила руську мову. У цій мові були риси, спільні з білоруською мовою: написання е замість я в ненаголошеній позиції: тисеча; ненаголошений **ѣ** передається через е: цена. Ці риси північно-західної української мови стали правописною звичкою і для інших українських земель до І.П.Котляревського.

Мовна ситуація в літературно-писемній сфері України другої половини XVI – кінця XVII століть

Поряд з руською мовою ділових актів існувала також слов'янорусська, якою писалася церковна література. Але між цими мовами ніякого зв'язку у XV ст. не було. Проте вже в другій половині XVI ст. жива українська народна мова зустрічається у церковно-релігійній літературі. Доказом цього є перша спроба обробки церковнослов'янської мови в народному українському дусі, зроблена в Кам'янці поповичем Берізкою, – Четья Мінея 1489 року. Це була перша спроба зближення мови священної книги з живою народною мовою. Четья Мінея 1489 року є праматір'ю численних перекладів церковних книг на так звану «просту мову», зроблених на Україні в XVI – XVII ст.

Окреслений період позначений появою творів, мова яких відчула великий вплив української народної мови (Пересопницьке Євангеліє, Учительні Євангелія, богословсько-дидактична і панегірична поезія, шкільні драми та інтермедії, полемічні твори І.Вишенського, З.Копистенського). У цей же період зроблена перша спроба фіксації в літературі української живої розмовної мо-

ви (в інтермедіях до драм Якуба Гаватовича 1619 р.) і народної поетично-пісенної мови.

Перебування під владою Литви та Польщі гальмувало культурний розвиток на українських землях. Руська мова поступово витісняється польською, яка в XVI ст. стала в Польщі офіційною мовою урядових установ і мовою літератури. На початку XVII ст. Литовський статут було видано польською мовою. Руська мова насичується полонізмами, проте збільшується і кількість українізмів.

Культурне відродження на Україні в кінці XVI – на початку XVII ст. пов'язане з народно-визвольним рухом закріпаченого українського селянства проти польських феодалів, унії. З'являється полемічна література – своєрідна релігійна публіцистика в оборону православ'я, яка захищала інтереси народу. Ця література була розрахована не на вчених-диспутантів, а на читача з народу. Вона неминуче викликала потребу створити літературну мову, зрозумілу для народу, близьку до живої народної мови. Така ж мова потрібна була й для перекладу церковних книг, щоб зробити їх доступними для простого люду при читанні і слуханні і тим самим озброїти і їх знанням догм православної віри.

Першою спробою створення такої мови була так звана «проста мова», яка була своєрідною трансформацією руської мови у зв'язку з ускладненням і поширенням функції старої української літературної мови на новому історичному етапі. Вона повинна була задовольнити людей своєю доступністю, а вчених, з їх багатоманітними духовними запитами та літературними інтересами, своєю універсальністю, для цього їй треба було мати засоби для словесного вираження не тільки конкретних, а й абстрактних понять. «Проста мова» сформувалася внаслідок поєднання книжної церковнослов'янської і тогочасної розмовної мови освічених людей. А наприкінці XVI ст. «проста мова» стала загальною мовою у богословській і науковій думці.

«Проста мова» була книжною мовою, у якій у різному співвідношенні поєднувалися українізми, давньоруські елементи, полонізми з латинізмами, церковнослов'янзми й білорусизми. Першорядне місце серед пам'яток, написаних «простою мовою», посідає Пересопницьке Євангеліє (1556–1561), а також переклади на «просту мову» Апостола, Псалтиря, Учительних Євангелій.

Проте переклади церковних книг на «просту мову» незабаром припинилися через небезпеку перекручування догм православної віри.

У XVI – XVII ст. через діалектну розпорошеність не існувало єдності української мови. Пишучи народною мовою, тогочасні українські письменники фактично писали тим чи іншим українським діалектом, в якому не все було зрозуміло для представників інших місцевостей України. Все це зумовило повернення українських книжників до традиційної церковнослов'янської мови, яка звільнила письменника і читача від знання народних діалектів.

Отже, «проста мова» в церковно-релігійній сфері стала знаряддям для поширення серед віруючих догм православної віри, у полемічній українській літературі – гострою зброєю в руках оборонців православної церкви. Приводом для полеміки став твір «Про єдність церкви Божої» (1577) єзуїта Петра Скарги.

Велике значення має полемічна література для розвитку української літературної мови на шляху зближення книжної мови з народною розмовною мовою. Більшість полемічних творів написана «простою мовою»: «Апокрисис» Христофора Філарета, «Пересторога» Іова Борецького, «Палінодія» Захарія Копистянського, твори І.Вишенського.

Після Люблінської унії і протягом першої половини XVII століття, незважаючи на підтримку церковнослов'янської мови видатними діячами православної віри і старанну граматичну розробку її М.Смотрицьким, слов'яноруська традиційна мова занепадає. Це виявляється у тому, що чиста слов'яноруська мова зберігалася тільки в літургічній літературі. В усіх інших випадках (особливо з кінця XVII ст.) у світській літературі і навіть у церковній проповіді поряд і слов'яноруською мовою частіше вживалася «проста».

Слов'яноруська мова, поповнивши свій склад українізмами і полонізмами, стала мовою слов'яноукраїнською. Нею протягом XVII–XVIII ст. написано багато творів найрізноманітніших жанрів українськими письменниками. Слов'яноукраїнською мовою написані деякі твори І.Вишенського («О еретиках»), «Синопис» І.Гізеля, шкільна драма «Царство натури людской», збірники церковних проповідей Л.Барановича «Меч духовний», «Трубы словес проповідних».

У першій половині XVII ст. у наукових працях, як і в художній літературі, теж користувалися і слов'янонурською (слов'яноукраїнською), і «простою» мовами. «Простою мовою» писалися українські літописи першої половини XVII ст. (Львівський, Київський). Не набагато відрізняється від «простої мови» мова ділового актово-урядового листування кінця XVI – початку XVII ст., особливо в мові свідків і сторін, що судяться. Єдиним жанром літератури, в якому вживалася українська народна розмовна мова, починаючи з першої половини XVII ст., були інтермедії – комічні сцени з життя простого люду, що ставилися між окремими актами шкільної драми для розваги глядачів. Українська народна розмовна мова використовувалася як засіб гумору. Як перші пам'ятки, в яких зафіксована жива українська розмовна мова, дійшло лише дві інтермедії, додані до духовної драми Якуба Гаватовича (1619).

Тривале спільне життя українського і польського народів до возз'єднання України з Росією в 1654 р. відбилося на обох мовах. Польська мова була державною, тоді як українська – мовою гнобленого народу.

У XVI – XVII ст. у живу польську мову внаслідок усного спілкування поляків і українців, через твори польських письменників Я.Кохановського, М.Рея, Ю.Зіморовича проникає багато українізмів. В усній мові українського народу вплив полонізмів був незначний, проте в мові українських письменників, які писали «простою мовою», вплив не обмежувався запозиченням польських слів, він виявлявся і в граматичній будові мови. Наприклад, вживання польських сполучників у складному реченні (*албо, же, гды*).

Після об'єднання України з Росією українська літературна мова втратила багато полонізмів, але окремі запозичення збереглися у словниковому складі української мови.

Контакт між російською і українською мовою в XVI ст. виявлявся у обміні рукописними і друкованими книгами, у перших спробах взаємних перекладів, у тісній співпраці українських і російських філологів. Відомо випадки появи в Україні московських книг церковно-релігійного змісту шляхом їх закупівлі та дарувальної передачі. Українські книги ставали надбанням російських читачів, зокрема Острозька Біблія, полемічні твори Г.Смотрицького, Хр.Бронського, І.Вишенського, граматичні і ле-

ксикографічні праці Л.Зизанія та ін. Твори, написані «простою мовою», перекладалися на «славяноросійський діалект» – загальнолітературну мову Московської Русі у XVI–XVII ст., яка мало чим відрізнялася від слов'яноруської мови цього часу в Україні.

Контакт у XVII ст. між російською і українською мовою посилювався, оскільки йому вже не протистояла польська мова. Продовжували перекладатися українські твори Л.Зизанія, В.Осторозького, З.Копистенського з «простої мови» на «славяноросійський діалект». Поезія панегіричного, історичного, дидактичного змісту, що розвивалася в Україні, стала взірцем для російських поетів, що запозичили з українських віршів не тільки строфіку, риси «барочного» стилю, але й деякі українські слова й вирази.

Отже, російсько-українські мовні зв'язки взаємно збагачували літературну практику обох народів.

Відродження староболгарської мови

Під першим південнослов'янським впливом розуміємо вплив староболгарської книжної мови на літературну мову Київської Русі після прийняття християнства. Другий південнослов'янський вплив в XV–XVI ст. пов'язаний з правкою церковних книг, уніфікації цих текстів та реформою старослов'янського правопису. Адже переписані церковні тексти румунами, сербами та ін. дуже відрізнялися один від одного, оскільки книжники вносили риси своєї живої мови.

Другий південнослов'янський вплив виробив штучний пишний стиль, підтримуваний вищими правлячими колами і духовництвом у певних політичних і церковно-культурних інтересах. Він характеризується надмірною кількістю штучних епітетів, риторичних запитань і окликів, ліричних відступів, метафор, порівнянь, що сприяло виробленню довгих ритмічно організованих періодів, насичених асонансами, внутрішніми римами та іншими словесними «прикрасами».

У тогочасну літературну мову увійшло багато нових лексичних болгаризмів, південнослов'янський вплив позначився на граматиці і правописі. Зразком пам'ятки, на правописі якої від-

бився другий південнослов'янський вплив, є Пересопницьке Євангеліє (1556–1561).

Другий південнослов'янський вплив був корисним, оскільки це був перший прояв боротьби за унормування літературної мови. Відрив книжної мови від живої, зумовлений другим південнослов'янським впливом, не треба перебільшувати: адже він виявився в архаїзації орфографії і не стосувався усної розмовної мови.

Церковна влада розробила критерії, за якими розмежовано традиційну літературну (церковну) мову і живу народнорозмовну, тобто ритуальну й апостольську. Ритуальна була мовою Святого Письма і богослужіння, натомість апостольська мова – засобом поширення християнської науки серед простих людей.

У XIV ст. болгарин К.Костецький засвідчував визнання слов'янської мови як наднаціональної ритуальної мови і відкидав будь-які спроби заступити її місцевими «національними» варіантами. Однак у процесі мовних дебатів постали дві проблеми: захист використання староболгарської мови як ритуальної і спроба регулювати використання нової апостольської, тобто руської «простої мови».

Утвердження української писемної мови у релігійній літературі XVI – XVII ст. Особливості мови перекладу церковних книг простою мовою

Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. – переклад на «просту мову» канонічного Євангелія – є найважливішою пам'яткою української книжної і народної мови XVI ст., а також незрівнянним зразком українського живопису та рукописної книги незадовго до початку друкарства в Україні (1574 р.). Мова пам'ятки, зближена з живою народною мовою, дає можливість відтворити стан одного з двох типів давньоукраїнської літературної мови (так званої «простої мови») і визначити фонетичні, граматичні та лексичні риси народної української мови другої половини XVI ст. Пересопницьке Євангеліє є свідченням завершення процесу формування української народності. Як твердить академик В.І. Пичета, «в Україні пам'яткою української мови ... є Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр.»

На думку багатьох дослідників (П.Житецького, П.Владимирова, О.Грузинського), переклади Святого Письма на «просту мову» з'являються в Україні і в Білорусії з середини XVI ст. під впливом ідей церковної реформації, що прийшла із Західної Європи в Литву та Польщу, до складу яких входили тоді українські та білоруські землі. Але, на думку П.П.Плюща, цей вплив не був єдиною причиною згаданих перекладів, бо спроби таких перекладів відомі в Україні і в XV ст. (Четья Мінея (1489), «Ізмарад» (XV ст.)). Вони, очевидно, відображають тенденцію до створення самостійної книжної української мови у зв'язку з пробудженням національної самосвідомості у середовищі представників тогочасного українського духовенства, близьких до народу. Наступне XVI ст. лише закріпило цю тенденцію в нових історичних умовах.

Проте першорядне місце серед пам'яток, написаних «простою мовою», посідає Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр. Воно було знайдено гетьманом І.Мазепою, який у 1701 р. подарував його Переяславському собору. У 1556–1560 рр. архімандрит Григорій і писар Михайло Васильович, син протопопа із Санока, переклали давньоукраїнською мовою Четвероєвангеліє, що за місцем написання (м. Пересопниця) дістало назву Пересопницького. Переклад було здійснено з церковнослов'янської мови.

Пересопницьке Євангеліє всебічно відображає основні фонетичні, граматичні й лексичні риси живої української мови XVI ст., а також місцеві західноукраїнські діалектні явища. З фонетичних особливостей української мови в Євангелії систематично зустрічаються: перехід в закритих складах о, е в і, відпадання початкового ненаголошеного і, лабіалізація е після шиплячого. З морфологічних – форми третьої особи однини теперішнього і майбутнього простого часу без ть, діслівні форми на мо. В основі синтаксису – заміна нечленованих дієприкметників підрядними реченнями. Проте книжна церковнослов'янщина досить рельєфно представлена в Пересопницькому Євангелії, що зумовлено змістом пам'ятки. Церковнослов'янськими і усна народна тогочасна мова становлять основні джерела мови Пересопницького Євангелія. Тому часто в тексті вживаються фонетичні, морфологічні і лексичні паралелі цих мов.

Дуже помітно відбивається в пам'ятці другий південно-слов'янський вплив, особливо вплив болгарського правопису: змішування юсів, вживання а замість я.

Отже, мова Пересопницького Євангелія відкриває широку перспективу для вивчення не тільки книжної, але й народної української мови XVI ст.

Крім Пересопницького Євангелія, від другої половини XVI ст. збереглися ще такі переклади євангельських текстів, як Волинське Євангеліє 1571 р., Хорошівське 1581 р., перекладене В. Негалевським, Літківське, Крехівський Апостол, перекладений у 60-х роках XVI ст. з Радзівіллівської польської Біблії 1563 р. і знайдений у Василіанському монастирі в Крехові, «Нягівські повчання» тощо. Крім того, від XVI ст. дійшло до нашого часу декілька десятків учительних Євангелій (рукописних і друкованих), написаних давньоукраїнською мовою.

До цього ж XVI ст. належить і така визначна пам'ятка української церковної літератури, як **Крехівський Апостол** 1560 рр., всебічний опис якого подано в фундаментальній праці І. Огієнка «Крехівський Апостол» (1930).

Поширенню української літературної мови сприяла діяльність церковних братств. З їхньою діяльністю, безперечно, пов'язана й історія Крехівського Апостола. Це переклад з польської Біблії 1563 р. Друге джерело для Крехівського Апостола – церковнослов'янський текст. На думку І. Огієнка, «мова Крехівського Апостола без порівняння живіша, більше народня, ніж мова Пересопницької Євангелії, в котрій ще занадто багато церковнослов'янізмів». Все ж і в Крехівському Апостолі використовувався старий болгарський правопис, а тому тут практикується написання типу *всякаа, дикаа, добраа*, що для української мови було цілком неприродним. Повноголосся відбите в цій пам'ятці повною мірою: *боронитися, оборона, оборочает, нагороды, дорога, здорова, король, короткий*. Звук [є] після шиплячих переходить в [о]: *жона, вчора, учоный, чорт, чорный*. Звук [ц] у більшості випадків за традицією передається як твердий, хоч є й написання *чистець, отець, девицю*. Лексика цієї пам'ятки переважно народна. Чимало слів, особливо з абстрактним значенням, запозичується з польської мови. Це, зокрема, іменники на **-ость**: *вольность, добротливость, досконалость, зацность*.

У давальному відмінку іменників чоловічого роду поширене закінчення - **ови**: *Авраамови, Ангелови*. Вживається кличний відмінок: *brate, гробе, доме, Павле, пане, Петре, Савле, жиде*. У називному відмінку множини досить часто виступає закінчення - **ове/-еве**: *ангелове, апостолове, арабове*. У місцевому відмінку множини переважають давні форми із закінченнями -**ох, -ех, -іх**: *о апостолех*. Кінцеве -**ть/-т** у третій особі однини дієслів теперішньо-майбутнього часу інколи відсутнє: *буде, дає, може, обіцує, обманує*. Характерною особливістю Крехівського Апостола як української пам'ятки є закінчення -**ет** у третій особі множини теперішнього/майбутнього часу: *блудет, боронет, бурет*. Перша особа множини наказового способу твориться, як це засвідчують й інші українські тексти, за допомогою закінчення -**ѣмо** або -**мо** (*загрозѣмо, кленѣмо, єжмо, откинмо*), а друга особа множини відповідно на -**ѣте/-те** (*будѣте, важте, очистѣте*). У третій особі однини й множини використовується частка *нехай*: *нехай бачит, нехай будет*.

Багатий матеріал для пізнання всіх рівнів карпаторуського варіанту давньоукраїнської літературної мови дають «**Нягівські повчання**», або «**Нягівська Постила**» – пам'ятка середини XVI ст. невідомого автора.

У тексті «Нягівських повчань» регулярно засвідчується чергування /о/ з /у/ (*б[у]къ – бік*) та /е/ з /у/ (*у своєюу, у нюм, людюмъ*), м'який [ц'] (*пняциа, загодованецъ*), повноголосся (*голова, голодъ, голосъ, городъ, дерево, дорого, золото*), перехід /л/ в /у/ (*довгъ, довгый, довжны*).

У словотворенні поряд із абстрактними іменниками, утвореними за церковнослов'янською моделлю (*изогнаніє, имѣніє, искунчаніє*), уживаються українські на -**ня, -тя** (переважна більшість) (*измаганя, исповнѣня, истисканя, келтованя, крещеня, проклятя*); дієслова з основою на /г/, /к/ послідовно приймають в інфінітиві суфікс -**чи** (*измочи, изогнечи, изречи, испомочи, истечи, печи*).

Серед найхарактерніших морфологічних рис можна зазначити такі. У першій особі множини іменників теперішньо-майбутнього часу виступає флексія -**ме** (*береме, лишаєме, чиниме, не можеме*); у чоловічому роді однини дієслів минулого часу кінцевий суфікс -**л-** регулярно переходить у -**в-** (*натокмивъ, ли-*

шивъ, заказавъ), хоч інколи може зберігатися й традиційне **-ль** (любиль, миловаль, ходиль); у майбутньому синтетичному часі флексія **-му, -меш** часто виступає в препозиції (кулько *мете* што *просити* у о[г]ца моего у мое имя, дасть ся вамъ; а кто *метъ пи-ти*, што я ему дамъ воды, будеть у нюмъ кырница). Замість узвичаєної українською мовою частки **нехай**, за допомогою якої утворюється третя особа однини й множини наказового способу, в «Нягівських повчаннях» уживається її варіант *нагай* (*Нагай не лестить ся* нікто на васъ).

Поряд із спільноукраїнськими словами і церковнослов'янізмами (а таких більшість) уживаються місцеві слова типу *вершинокъ* «кінець», *винниця* «виноград».

Отже, конфесійний стиль давньоукраїнської мови формується під впливом церковнослов'янської, на той час уже досить розхитаної з погляду норм. Значна частина церковнослов'янізмів, уже адаптованих на українському ґрунті, лишається в мові конфесійної літератури, звідки поширюється і на інші стилі давньоукраїнської літературної мови: художній, полемічний, діловий.

Грамматична обробка староукраїнської книжно-літературної мови другої половини XVI – кінця XVII століть

Наприкінці XVI ст. з ініціативи створених в Україні братств укладалися перші граматики і словнички давньоукраїнської книжно-літературної мови.

Однією з перших вітчизняних граматик була книжка «львівських спудеїв» – «**Адельфотес**», що перекладається як «братство». Вона має ознаки підручника, який автори-студенти разом із керівником, вчителем-греком Арсенієм, еласонським архієпископом, назвали «Грамматикою доброглаголивого еллино-словянського язика». Видано цю пам'ятку української писемності у львівській друкарні в 1591 р. Вчений-дослідник української старовини В.Микитась назвав цю навчальну книжку «першим помітним підручником, який ознайомлював учнів як із закономірностями грецької і давньоукраїнської мов

(орфографією, синтаксисом, етимологією), так і з просодією, тобто віршознавством, яке ставало обов'язковим у шкільній освіті».

За книжкою 1591 р. вчилися видатні вчені Л. Зизаній та М.Смотрицький, і вплив її відчувається на лінгвістичних працях цих мовознавців. Граматику виявлено в бібліотеках видатних людей XVII–XVIII ст., зокрема в бібліотеці письменника Дмитра Туптала (Ростовського). Вона дуже насичена фонетичними, граматичними й лексичними елементами української мови. Живомовні елементи сприяли тому, що і у подальшому українські й російські лінгвісти вводили розмовні риси в давньоукраїнські граматики.

ГраMATика 1591 р. містить важливі факти з історії української мови взагалі та її південно-західних говорів зокрема. Отже, книжка 1591 р. скомпонована таким чином, що могла відразу бути посібником для вивчення двох мов у тодішніх школах – грецької й церковнослов'янської.

ГраMATика Лаврентія Зизанія (**«ГраMATика словенска»**, 1596 р.) – найвідоміший підручник XVI–XVII ст. зі старослов'янської мови. Вона була призначена для шкіл. Тому автор із самого початку книги прагнув викликати в учнів інтерес до науки. На другій сторінці алегорично зображена граMATика у вигляді жіночої постаті з ключем у руці, ключем, який відчиняє двері до знань. Привертає увагу й те, що Зизаній пропонує книгу свою не тільки «спудеям», а й «все(м) любителе(м) доброглаголиваго и простран(ъ)наго словенскаго языка». Автор пише, що до видання книжки його спонукало бажання поширювати знання серед народу. Тексти, що передують граMATиці, написані давньоукраїнською книжною мовою, густо насичені живомовними фонетичними, морфологічними, лексичними рисами, в тому числі західноукраїнськими.

За тодішньою традицією, учений визначає чотири частини граMATики: орфографія, просодія, етимологія, синтаксис. Проте його книжка охоплює тільки три перші частини (синтаксису немає). Після морфології («етимології») тут подано правила орфографії та розділ про віршові розміри. Задум видати «ГраMATику...» як шкільний підручник зумовив виклад її у формі запитань і відповідей. Текст власне граMATики – запитання й дефініції – подається церковнослов'янською мовою. Загальні визначення

Зизаній перекладає на початку книги, а іноді формулює давньоукраїнською мовою. До визначень додаються численні приклади, парадигми.

Л. Зизаній досить добре відрізняв церковнослов'янську мову від живої і книжної української мови XVI ст. У цьому можна пересвідчитися, зіставляючи граматичні визначення та їх давньоукраїнські переклади. Однак чіткої межі між церковнослов'янською й живою мовою він не зробив.

Л. Зизаній перший із учених спробував осмислити звукову та морфологічну системи церковнослов'янської мови. Він виявив низку особливостей слов'янської системи імені й дієслова, зокрема відкрив орудний відмінок, спробував зробити поділ слів за відмінами й дієвідмінами, осмислити систему часів церковнослов'янської мови. Але Л. Зизаній ще міцно тримався теорії граматики, побудованої на грецькому матеріалі (навіть виділяв у церковнослов'янській мові артикль як окремий клас слів).

М. Смотрицький написав один із найвидатніших творів давнього слов'янського мовознавства **«Грамматіку славенскія правилное синтагма...»** (1619).

Передмова до книжки написана давньоукраїнською мовою. У граматиці описано чотири складові частини: орфографія, етимологія («морфологія»), синтаксис, просодія (вчення про віршовий ритм). Виклад у ній був катехізичний (у формі запитань і відповідей, як і у граматиці Л. Зизанія).

Викладаючи правила орфографії, М. Смотрицький уперше регулює написання великої букви: її слід уживати на початку віршованої строфи, після крапки, на початку власних назв, слів на позначення санів, наук, наукових категорій.

В етимології автор подає вчення про вісім частин мови: «имя», «местоимение», «глагол», «причастие», «наречие», «предлог», «союз», «междометие». М. Смотрицький вперше вводить у слов'янську граматику поняття перехідності і неперехідності дії, виду.

Автор граматики першим виділив дві дієвідміни: на **-еши** (*б'ю — бієши*) і на **-иши** (*слышу — слышиши*). Вперше було представлено вчення про сполучення слів і речень.

У розділі **«У просодіи стихотворной»** автор викладає вчення про стопи і віршові розміри. І хоч у граматиці відчутний вплив

живої української мови, все ж вона, як зазначає В.В. Німчук, «загалом близька до системи старослов'янської мови пізнього періоду. Це забезпечило їй небачений авторитет у середовищі вітчизняних і зарубіжних філологів аж до початку XIX ст. Живомовні специфічні українські елементи не розхитали її «класичних» старослов'янських норм, а пов'язали їх із сучасністю, наблизили до життя».

Граматику давньоукраїнської мови була рукописна *«Грамматика словенская»* І. Ужевича, написана у Парижі. Відома вона у двох варіантах: перший з них, написаний латинською мовою в 1643 р., зберігається в Національній бібліотеці в Парижі; другий, написаний тією ж мовою в 1645 р., знаходиться в бібліотеці м. Арраса на півночі Франції. Видані вони тільки в 1970 р. зусиллями І.К. Білодіда та Є.М. Кудрицького. Текст пам'ятки доводить, що І. Ужевич був знайомий із граматиками Л. Зизанія і М.Смотрицького. Зокрема, він прийняв поділ слів на вісім частин мови, слідом за М. Смотрицьким виділив чотири відміни іменників, у парадигмах іменних частин мови подав шість відмінків. Очевидно, використовуючи український матеріал, автор все ж таки прагнув створити універсальну «словенську» граматику, оскільки він не зафіксував кілька виразних українських граматичних рис, зокрема закінчення -ови в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, в деяких різновидах відмінювання іменників не подає кличний відмінок. Проте в більшості випадків грамматика відображає особливості живої та літературної мов XVI–XVII ст.

Як зауважує В.В. Німчук, «невелика за обсягом *«Грамматика...»* І. Ужевича є непересічним явищем в історії української лінгвістики. Українська мовна система в ній викладена вдало, хоч у автора виникали труднощі при витлумаченні деяких слов'яноукраїнських граматичних особливостей засобами латинської схеми й термінології. В історію філології І. Ужевич увійшов як учений, що перший лінгвістично опрацював українську мову». Адже ілюстративний матеріал узятو з «простої мови» XVI–XVII ст. і подається в граматиці кириличною транскрипцією.

Отже, якщо попередні граматики Л.Зизанія, Львівської братської школи (*«Адельфотес»*) і М.Смотрицького були грамами церковнослов'янської мови, то грамматика І. Ужевича є

граматикою «простої мови» і тому значною мірою першою граматикою народної української мови XVI–XVII ст. Проте з невідомих причин вона не була надрукована й через те не могла поширюватися як граматичний посібник.

Особливості перших давньоукраїнських лексикографічних праць кінця XVI ст.

З віддаленням розмовної української мови від церковнослов'янської з'явилася потреба у перекладних церковнослов'янсько-українських словниках. Найбільш раннім з відомих перекладних церковнослов'янсько-українських словників є рукописний **«Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто»** невідомого автора. У 1884 р. його було опубліковано архимандритом Амфілохієм у «Читаннях у Товаристві історії та давностей російських при Московському університеті», який придбав у торговця давніми книгами Г. Шишкова Острозьку Біблію (1581 р.). «У кінці Біблії», – пише Амфілохій, – «на 7-ми вплетених аркушах написаний примітний словник, названий укладачем «Лексисъ, съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто». «Цей словник є чи не найдавнішою спробою українського азбуковника». Українська мова названа «простою мовою».

«Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто» не становить закінченої праці. У ньому чимало слів залишилось без перекладу з невідомих причин. На відміну від попередніх словників, де церковнослов'янські слова тлумачилися тією ж церковнослов'янською мовою, у «Лексисі ...просто» вперше слова розташовані за абеткою, щоправда алфавітний порядок витриманий лише щодо початкової літери. Над реестром поданий загальний підзаголовок «пословенску», над перекладною частиною – «просто».

Реестрове церковнослов'янське слово перекладається одним, зрідка кількома українськими словами або пояснюється словосполученням. Наприклад: блюдо – укр. миса.

Першим українським друкованим словником є церковнослов'янсько-український словник Л. Зизанія, що вийшов у 1596 р. у Вільні (Вільнюсі) під назвою **«Лѣксис, Сірѣчь Реченіѧ, Вькрѧт(ъ)цѣ събрѧн(ъ)ны. И из словѣ(н)скаго >зыка, на**

прѡсты(й) Рѹскій ДїАлє(к)ть Истол(ь)ковáны» у книжці, що починається букварем «Наука ку читаню и розумѣню писма сло-ве(н)ского. ту ты(ж) ѿ стой тройци, и ѿ вѣчловеченїи г(с)дни» і різними молитвами. Після «Лексиса» йдуть твори С. Зизанія «Из-ложенїе ѿ православной вѣрѣ» (укр. Виклад про православну ві-ру), більшу частину якого становить «Ω свѣтой тройци» (укр. Про Святу Трійцю) і «Ω вѣчловеченїи Гос(ь)под(ь)ни» (укр. Про те, як Господь втілювався у людині).

Реєстр «Лексиса» Л. Зизанія налічує 1061 слово церковно-слов'янської мови. Реєстрові слова розташовані в алфавітному порядку.

Церковнослов'янські слова перекладаються українською літературною мовою другої половини XVI ст. Між церковно-слов'янською й українською мовами проведена межа – церковно-слов'янські слова та форми в перекладній частині зустрічаються дуже рідко. Значну кількість слів перекладної частини становлять українські народні слова й вирази, які вживаються і в сучасній мові: абіе – укр. Заразь. Зараз примірник «Лексиса», опрацьований разом з «Граматікою словенскою» Л. Зизанія, зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. М. Є. Салтикова-Щедрїна в Санкт-Петербурзі.

Розвиток української лексикографії в XVII ст.

Великою лексикографічною працею, яка сприяла піднесенню авторитету як церковнослов'янської, так і тодішньої книжної української мови, був «Лексіконъ славенорѡсскій и именъ Тлькованїе» (тлумачний словник) Памви Беринди (1627), надрукований у друкарні Києво-Печерської лаври. Автор поставив перед собою два завдання: зміцнити престиж церковнослов'янської мови шляхом кодифікації її лексики і разом з тим утвердити норми книжної української мови на основі народної мови.

Словник містить близько 5 тисяч реєстрових слів у першій частині (церковнослов'янських слів і незначної кількості іншомовних), у другій частині – 2 тисячі реєстрових слів (іншомовні власні назви). Незрівнянно більше значення, ніж реєстрова частина «Лексікона», має тлумачна частина. Вона містить у собі великий історико-філологічний і етнографічний матеріал, у якому фіксу-

ються старовинні погляди, мова, побут і вірування українського народу кінця XVI-XVII ст. Слова тлумачної частини можна поділити на: слов'яноруські, українські, запозичені.

Передмову до словника написано давньоукраїнською мовою. До одного церковнослов'янського слова П. Беринда подає інколи один український відповідник, а інколи й декілька, наприклад: **жилице:** *мешканье, домъ*. Коли автор словника не знаходить в українській мові однослівного відповідника, він тлумачить його іншим церковнослов'янським словом.

П. Беринда користується різними способами пояснення реєстрових слів: пояснення одним словом, групою синонімічних слів, пояснення шляхом опису, енциклопедичне пояснення, пояснення за допомогою цитат.

Словник П. Беринди тривалий час був найповнішою слов'янською лексикографічною працею і справив помітний вплив на розвиток словникарства у інших слов'янських і навіть неслов'янських народів. Для України він мав непересічне значення, оскільки чітко розмежовував дві вживані у той час мови: церковнослов'янську і давньоукраїнську, заклав основу української лексикографії.

У XVII ст. з'являються й словники з українським реєстром, зокрема рукописний словник невідомого автора «**Синоніма словенороська**», опублікований П. Житецьким у 1889 р.

У цьому словнику українська лексика представлена досить виразно, хоч і не повно. Учені вважають, що цей «Синоніма словенороська» – спроба обернути «Лексіконъ...» П. Беринди, подавши українську частину в реєстрі, а церковнослов'янську – в перекладній частині. Авторіві «Синоніми...» треба було до одного українського (і не тільки українського) слова подати декілька церковнослов'янських синонімів.

Практичний блок

1. Прочитати уривок з «Кисво-Печерського патерика». Охарактеризувати мову тексту (Конобродська В.Л. *Історія української літературної мови : практичні заняття : [навчальний посібник]* / Валентина Лаврентіївна Конобродська. – Житомир. – 2002. – С.54–55)

2. Прочитайти уривок з Литовського статуту. Визначити специфіку мови тексту (Конобродська В.Л. *Історія української літературної мови : практичні заняття : [навчальний посібник]* / Валентина Лаврентіївна Конобродська. – Житомир. – 2002. – С.55–56).

3. Підготувати анотацію до статті Півторака Г.П. *Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських і білоруських писемних пам'яток//Мовознавство. – 2005. –№3–4. – С.16–22.*

4. Проаналізувати програми й підручники з української мови й літератури для загальноосвітньої школи та зробити висновок: чи є в них питання, пов'язані із функціонуванням літературно-писемної мови литовського періоду. Розробити відповідні фрагменти уроків (бінарних) з урахуванням міжпредметних зв'язків, культурологічного і мовно-історичного принципів (індивідуальна робота).

5. Користуючись текстами грамот, визначити шари лексики давньої української літературної мови, засвідчені у цих пам'ятках писемності. Виписати з текстів і пояснити випадки фонетичних і граматичних змін під впливом живої народної мови (Бабич Н.Д. *Історія української літературної мови : практикум* /Надія Денисівна Бабич. – Львів, 1993. – Впр. 18. – С.38–39).

6. В уривках з Четї Мінеї (1489 р.) виявити і пояснити явища староболгарської мовної традиції (Бабич Н.Д. *Історія української літературної мови : практикум* /Надія Денисівна Бабич. – Львів, 1993. – Впр. 20. – С.40-41).

7. Виписати основні положення наукової статті Чепіги І. *Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI –першої половини XVII ст. // Мовознавство. – 1992. – №6. – С.3-11.* Висловити свої погляди на проблему.

8. Законспектувати статті «Другий південнослов'янський вплив», «Крехівський Апостол», «Літописи», «Пересопницьке Євангеліє», «Староукраїнська літературна мова», «Беринда Памво», «Граматика української мови», «Зизаній Лаврентій», «Києво-Могилянська академія», «Лексикографія. Староукраїнська лексикографія», «Смотрицький Мелетій», «Ужєвич Іван» (Українська мова : енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.).

9. Порівняти мову Пересопницького Євангелія з мовою Остромирового Євангелія. Зробити висновки про мовну основу кожної з пам'яток (Конобродська В.Л. Історія української літературної мови : практичні заняття : [навчальний посібник] / Валентина Лаврентіївна Конобродська. – Житомир. – 2002. – Впр. 1. – С.64-66).

10. Проаналізувати мовностилістичні можливості одного із творів Івана Вишенського.

11. Прокоментувати вислів І.Франка, за яким мова творів І.Вишенського є «безмірно інтересний образ того хаотичного стану, в якому находився наш язик в початку своєї літературної кар'єри, виломлюючись з обіймів церковщини».

12. Проілюструвати прикладами найулюбленіші стилістичні засоби І.Вишенського (риторичні запитання, звертання, оклики, анафора, епіфора, ампліфікація, антитеза, порівняння, метафори).

13. З'ясувати фонетичні, граматичні, синтаксичні, лексичні особливості мови Пересопницького Євангелія.

14. Проаналізувати підручник церковнослов'янської мови «Граматика словенська» Лаврентія Зизанія, дати коротку характеристику його розділів.

15. Скласти таблицю «Порівняльна характеристика граматичних і лексикографічних праць XVI–XVII ст.»

16. Виписати мовний ілюстративний матеріал з «Граматика словенської» Івана Ужєвича та схарактеризувати склад його лексички з допомогою словників староукраїнської мови XIV–XV ст., української мови XVI – першої половини XVII ст. та сучасної української мови (Конобродська В.Л. Історія української літературної мови : практичні заняття : [навчальний посібник] / Вален-

тина Лаврентіївна Конобродська. – Житомир. – 2002. – Впр. 1. – С.95-98).

17. Зіставити наведені граматичні формулювання у працях М.Смотрицького і «Российской грамматики» М.Ломоносова та пояснити, що спільного у цих працях і чому граматики М.Ломоносова поступово витіснила з практики «Граматику славенскія правилное синтагма...» (Бабич Н.Д. *Історія української літературної мови : практикум* /Надія Денисівна Бабич. – Львів, 1993. – Впр. 43. – С.87-91).

18. Зіставивши словникові статті «Лексиса...» Лаврентія Зизанія і «Лексикона...» Памви Беринди, визначити спільні і відмінні риси в побудові статей, характері словників (Бабич Н.Д. *Історія української літературної мови : практикум* /Надія Денисівна Бабич. – Львів, 1993. – Впр. 38. – С. 77).

Блок самоконтролю

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризувати історичні умови розвитку літературної мови другої половини XIV – першої половини XVI століть.
2. Визначити особливості функціонування руської літературно-писемної мови в Литовському князівстві.
3. З'ясувати особливості мови юридично-ділової літератури другої половини XIV – першої половини XVI століть.
4. Дати загальну характеристику церковнослов'янської мови періоду Литовського князівства.
5. Розкрити мовну ситуацію в літературно-писемній сфері України другої половини XVI – кінця XVII століть.
6. З'ясувати причини та наслідки відродження староболгарської мови.
7. Визначити шляхи утвердження української писемної мови у релігійній літературі XVI – XVII ст.
8. Як відбувалася граматична обробка давньоукраїнської книжно-літературної мови другої половини XVI – кінця XVII століть?
9. З'ясувати особливості перших давньоукраїнських лексикографічних праць кінця XVI ст.

10. Охарактеризувати розвиток української лексикографії в XVII ст.

11. Визначити діалектну основу давньої української літературної мови XIV – першої половини XVI ст.?

12. Пояснити причини функціонування в Литовському князівстві руської мови. Вказати сфери її використання.

13. Які стилі успадкувала давня українська літературна мова від давньоруської?

14. Чому саме грамоти XIV – першої половини XVI ст. вважаються першими пам'ятками української літературної мови?

15. Чим зумовлювалася поява елементів народнорозмовної мови у церковно-релігійних текстах?

16. Пояснити суспільно-історичні передумови виникнення шкіл вищого типу наприкінці XVI – першої половини XVII ст. Назвати ці школи, час їх виникнення, імена визначних осіб, які навчалися і працювали в цих закладах.

17. Якою була система навчання у вищих школах?

18. Який зв'язок існує між зародженням шкіл вищого типу і книгодрукуванням?

19. Видання якої книги принесло світову славу Івану Федорову? Чим вона вирізнялася з-поміж інших видань першодрукаря?

20. Назвати перші словники, надруковані в Україні, імена їх упорядників, роки видання.

21. Назвати перші граматики, надруковані наприкінці XVI – першої половини XVII ст., назвати авторів і роки видання.

Тестові завдання

1. Якою мовою був написаний збірник правових постанов – Статут Литовський ?

- А) руською;
- Б) народнорозмовною;
- В) церковнослов'янською;
- Г) польською.

2. Яка розмовна мова була покладена в основу давньоукраїнської канцелярської (актової) мови?

- А) південно-західна;

- Б) східна;
В) західна українська мова;
Г) північноукраїнська.
3. Яка пам'ятка давньоукраїнської літературної мови вважається найвідомішою?
А) Крехівський Апостол;
Б) Пересопницьке Євангеліє;
В) Остромирове Євангеліє;
Г) Четья Мінея.
4. Які північноукраїнські ознаки були властиві канцелярській мові ?
А) вживання **е** замість **о** на початку слова; між **з** і **р** вживається вставний **д**;
Б) вживання **е** замість **я** у ненаголошеному складі; ненаголошений **ь** передається через **е**;
В) у дієсловах теперішнього і майбутнього часу вживається закінчення **ть**; дієслівна частка **ся** вживається у препозиції;
Г) ненаголошений **е** передається **ь**.
5. Церковна пам'ятка XVI ст., перекладена «простою мовою», – це...
А) Апостол.
Б) Галицьке Євангеліє;
В) Пересопницьке Євангеліє;
Г) Оршанське Євангеліє.
6. Коли функціонувала «руська мова»?
А) у IX–XII ст.;
Б) у XIV–XV ст.;
В) у XVI–XVII ст.;
Г) у XVII–XVIII ст.
7. Автором першої рукописної граматики української мови є:
А) І.Ужєвич;
Б) М.Смотрицький;
В) О.Павловський;
Г) П.Беринда.
8. Якою мовою написана «ГраMATика...» І.Ужєвича?
А) простою українською;
Б) слов'яноруською;

- В) руською;
- Г) латинською.

9. Хто є автором першого друкованого словника «Лéксис, Сірѣчь Реченіѡ, Вькрѡтѣцѣ събрѡнѣны. И из словé(н)скаго >зѣка, на прѡсты(й) Рúскій Діѡле(к)ть Истолѣ(к)овѡны?»

- А) П.Беринда;
- Б) М.Смотрицький;
- В) С. Зизаній;
- Г) Л. Зизаній.

10. Українська граматика першої половини XVIII ст., написана латинською мовою, належить:

- А) Л.Зизанію;
- Б) М.Смотрицькому;
- В) І.Ужевичу;
- Г) М.Ломоносову.

11. Глумачний словник Памви Беринди надрукований у:

- А) Острозькій друкарні;
- Б) Києво-Печерській лаврі;
- В) Луцькій друкарні;
- Г) Новгород-Сіверській друкарні.

12. Коли зароджується полемічна література?

- А) у XV ст.;
- Б) у XVI ст.;
- В) у XIV ст.;
- Г) у XVII ст.

Тема 2.3. Українська літературна мова кінця XVII – XVIII ст.

План

1. Історичні умови функціонування й розвитку української літературної мови кінця XVII – XVIII ст.
2. Реформа алфавіту і графіки Петра I.
3. Особливості мови творів Григорія Сковороди.
4. Мова літописної літератури XVIII ст.
5. Особливості мови художньої літератури XVIII ст.

Історичні умови функціонування й розвитку української літературної мови кінця XVII – XVIII ст.

Українські письменники кінця XVII – XVIII ст. писали різними мовами: одні – «простою мовою» (І.Галатовський), інші – слов'яноруською (славеноруською) (Л.Баранович, С.Полоцький) чи поєднанням простої з слов'яноруською (І.Гізель).

У XVIII ст. в Україні слов'яноруська мова змінюється: вона більше спирається на старовину, з неї вилучаються полонізми, германізми, вона стає мовою, яку добре розуміють у Москві. Її зв'язки з живою мовою втрачаються, постає мова «загальноруська», завдяки їй стирається межа між літературними мовами Росії та України.

Осередком творення славеноруської мови стала Київська академія. Давня церковна мова, що ґрунтується на граматиці М.Смотрицького 1619 р., стає ознакою культури і освіти в Україні. У XVIII ст. наукові праці та драматичні твори пишуться славеноросійською чи простою роською мовою. Це не була московська чи російська мова, це була своя літературна мова, що постала на давній основі, проте вона збігалася з мовою російською.

Цензура на українське слово розпочалася у 1627 р. із заборони українських книжок московською церковною владою, а вже в 1672 р. й світська влада наказала спалювати українські книжки. Патріарх Московський Іоаким у 1690 р. на Церковному Соборі у Москві кинув прокляття майже на всі українські богословські твори. За наказом патріарха спалено I-й том Четій Міней Димитрія Ростовського. У передрукованих українських виданнях виправляли не тільки зміст, але й мову.

Після того, як Синод у 1720 р. видав указ, затверджений Петром I, про те, що у Києві та Чернігові книжки мають друкуватися тільки такою мовою, яка нічим не відрізняється від московської, перед давньоукраїнською літературною мовою постала загроза її зникнення. Подальші синодальні укази 1721 р., 1727 р., 1728 р. щораз більше обмежували діяльність Печерської друкарні. Церковна література, яка переважала у той час, видавалася тепер

церковнослов'янською мовою. Не могла не позначитись ця обставина й на розвитку навчальної та художньої літератури. І лише рукописна література, представлена колядками, різдвяними віршами, виголошувана спудеями й мандрівними дяками, традиційними діловими документами, діаріюшами, різноманітними господарськими й лікарськими довідниками й порадиниками, використовувала живу народну українську мову.

Русифікація українського народу здійснювалася через нищення українських шкіл, заміну їх на російські. У 1782 р. російський уряд закривав народні школи, що спричинило падіння освіти в Україні.

У 1786 р. прийнято постанову про навчання в Київській академії російською мовою. Книжки українського друку палили, а замість них поширювали нові, московського видання, вже з російськими наголосами.

Українські письменники XVIII ст. намагалися долучитися до загальноросійського культурного розвитку. Оскільки в XVIII ст. панувала церковнослов'янська мова, українські письменники зі давньоукраїнської мови переходили на слов'яноруську, зрозумілу мову в Росії. Слов'яноруську мову не можна вважати прямим продовженням давньоукраїнської: якщо давньоукраїнська була національною мовою, то слов'яноруська була штучним витвором, що спирався тільки на церковнослов'янську мову. Зародившись наприкінці XVII — на початку XVIII ст., вона функціонує у великодній драмі М. Довгалевського «Властотворній образ чоловіка колюбія Божія» (1737 р.), у драмах «Владимір» Ф. Прокоповича, «Разговор Великороссіи с Малороссіей» С. Дівовича, «Милость Божія» тощо.

Вирішальну роль для письменників мав указ про заборону друкувати книжки наріччям, відмінним від того, яке вживалося у Росії. У зв'язку з цим у середині XVIII ст. була зроблена спроба витворити на народній основі єдину літературну мову східних слов'ян. Започаткував це С. Полоцький. Він вирішив створити свою літературну мову, яка б була зрозумілою у Москві.

Ця тенденція своєрідно виявилася згодом у творчості Г.С. Сковороди. Визначаючи особливості його мови, більшість дослідників розцінює її як пряме продовження давньоукраїнської літе-

ратурної мови. Проте вона віддалена від давньоукраїнської мови і наближена до слов'яноруської.

Реформа алфавіту і графіки Петра I

На початок XVIII ст. припадає графічно-алфавітна реформа Петра I (1708), яка поширюється і у Східній Україні. За цією реформою кирилиця лишалася тільки для друкування релігійних книг, а для світської літератури запроваджувалася «гражданка». Окремі букви після реформи припинили своє існування: **ω** (омега), **ψ** (пси), **ѣ** (ксі), **ѣ** (фіта), **ѵ** (їжиця), **ѡ** (юс великий), **Ѡ** (юс малий).

Графічно-алфавітна реформа була не лише технічною зміною старого алфавіту. Вона різко розмежовувала духовну і світську літературу, визволила світську літературу з-під впливу церкви та сприяла розвиткові літературної мови.

У Західній Україні у зв'язку з різними політичними та історико-культурними обставинами кирилиця вживалася у світській літературі до кінця XIX ст. Функціонування у Східній і Західній Україні двох різних алфавітів у світській літературі («гражданки» і кирилиці) довгий час було однією з причин гальмування розвитку української літературної мови.

Особливості мови творів Григорія Сковороди

Мова філософсько-дидактичних трактатів («Алфавит, или Букварь мира») і художніх творів («Басни Харьковские», «Сад божественных песней») Г.Сковороди наближається до тогочасної російської літературної мови, що була сумішшю церковно-слов'янізмів, українізмів, русизмів, псевдоукраїнізмів, псевдору-сизмів.

Г.Сковорода активно користувався абстрактною лексикою із суфіксами --сть, -ств-, -н-. Використовує Г. Сковорода запозичення з німецької мови: *маршируют, бомбандируют* тощо. Слід звернути увагу на те, що в цих словах зберігається німецький суфікс -ир-, який був характерний для російської мови і незвичний для української.

З розмовно-побутової мови у поезію Г.Сковороди переходять вирази: *стягает грунта; жереш так, как солому пожар; высоко вгору дмешся* тощо. Зі стилістичною настановою використовує письменник українські прислів'я та приказки: *Есть в Малороссии пословица: далеко свинья от коня*. Широко використовується й українська народна лексика: *на похилом... дубѣн, потишок*.

Проте власне російський мовний матеріал не менш багатий, ніж український. Поруч із українськими фразеологізмами нерідко вживаються російські. Письменник залучає російські розмовно-побутові слова й форми, вирази мовного етикету: *сударыня, почтенная госпожа, его благородіе*; використовує Г. Сковорода типові для російської поезії образи. Поет передає особливості російської вимови: *живіюшь*; широко використовуються слова з російськими демінутивними суфіксами: *батюшка, голубушка, матушка*.

Отже, мова творів Г. Сковороди – це не пряме продовження давньоукраїнської мови, а якісно нове явище, покликане репрезентувати єдину літературну мову східних слов'ян.

Особливості мови літописної літератури XVIII ст.

Вагоме місце у літературній спадщині XVIII ст. належить козацьким літописам, які присвячені Національно-визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Серед них найважливішими є літописи Самовидця (1702), Григорія Грабянки (1710), Самійла Величка (1720).

Літопис Самовидця охоплює період з 1648 по 1702 рік. Прізвисько «Самовидець» було дано авторові літопису П.Кулішем. Більшість вчених вважає, що пам'ятка написана генеральним підскарбієм Романом Ракушкою-Романовським. Літопис написаний «простою мовою», основу якої становлять слова тогочасної української розмовної або ділової книжної мови.

Стилістичні особливості Літопису Самовидця свідчать про високий рівень літературної майстерності автора, його вміння використовувати художні засоби. Стиль літопису відбиває розмовну мову, відчувається зв'язок його твору з народнописенною творчістю.

Мова і стиль літописів Григорія Грабянки і Самійла Величка дуже відрізняється від мови і стилю Літопису Самовидця.

Твір Григорія Грабянки поданий у суцільному тоні високої патетики відповідно до патріотичного настрою автора і написаний слов'яноруською (точніше, слов'яноукраїнською) мовою.

Мова Літопису Самійла Величка наближається до церковнослов'янської, але не зливається з нею. У ній дуже багато українських слів на позначення осіб (*господарь*), прикмет (*своевольный*), дій і процесів (*розмовляти*), абстрактних понять (*здирство, утиски*), реалій (*обухъ, пѣхвы, яр*), допоміжних слів (*однакъ, въкупѣ*) тощо.

Самійло Величко широко використовує запозичені слова: *унѣверсал, фундаторъ, фантазия, субстанция, инструментъ*. Незважаючи на те, що літопис написаний давньоукраїнською мовою, автор не уникав ні церковнослов'янських слів, ні граматичних форм.

Самійло Величко звертається до простонародних форм. Як уродженець Лівобережжя, форми з колишнім суфіксом -іє він передає через -я з попереднім подовженим приголосним: *браття*; форми майбутнього часу вживає з афіксами -му, -меш, -ме. Досить поширені характерні для української мови подвійні дієслівні префікси, що вказують на поширеність дії на декілька об'єктів: *позакопували, позасікали* тощо. Чимало вживається типових українських синтаксичних форм. Це і присудкові форми на -но, -то, і форми на позначення приблизного часу «з + іменник з часовим поняттям у називному відмінку однини» (*зъ тиждень*), і спосіб вираження наближення з прийменником до (*до хана*) тощо. Йдучи за латинською традицією, літописець розміщує присудки-дієслова в кінці сурядних і підрядних речень.

За змістом Літопис Самійла Величка такий же епічний, як і Літопис Самовидця. У патетичних авторських відступах вживаються церковнослов'янізми. Звідси чергування «простої» і слов'яноруської мов у її українській редакції, яке спостерігається у Літописі Величка.

Особливості мови художньої літератури XVIII ст.

Суто народна мова представлена в інтермедіях до різдвяних і великодніх драм. Учитель піітики Києво-Могилянської академії ієромонах Митрофан Довгалецький написав різдвяну драму «Комическое дѣйствіе» і великодню драму «Властотворній образ челоѵколюбія Божія». До кожної з цих одноактних п'єс додано по п'ять інтермедій – побутових сенок, які перегукуються з окремими явами п'єси.

У інтермедіях етимологічний [o] тут майже послідовно переходить в [y]; форми третьої особи однини першої дієвідміни частіше уживаються без -т (зійде); уживається майбутній час на -му, -ме, -меш: *пам'ятатимеш*; поширені демінутиви: *хорошенко, швиденко, низенко*; багато представлена фразеологія.

Практичний блок

1. З'ясувати сутність взаємозв'язку мови усної народної поетичної творчості та мови літописів. Відшукати у поданих уривках елементи усної народної творчості (Бабич Н.Д. Історія української літературної мови : практикум /Надія Денисівна Бабич. – Львів, 1993. – Впр. 58. – С. 132–136).

2. Визначити основу мови творів І.Некрасевича. З'ясувати, з якими творами зближується мова творів цього поета і яке місце посідають у ній діалектні живомовні елементи (Бабич Н.Д. Історія української літературної мови : практикум /Надія Денисівна Бабич. – Львів, 1993. – Впр. 64. – С. 152–155).

3. Пояснити традиційність і новаторство у творчості Г.Сковороди (Бабич Н.Д. Історія української літературної мови : практикум /Надія Денисівна Бабич. – Львів, 1993. – Впр. 65. – С. 156-161).

4. Проаналізувати склад лексики творів Григорія Сковороди за допомогою тлумачних словників української та російської мов (Конобродська В.Л. Історія української літературної мови : практичні заняття : [навчальний посібник] / Валентина Лаврентіївна Конобродська. – Житомир. – 2002. – Впр. 2. – С.113–114).

Блок самоконтролю

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризувати історичні умови функціонування й розвитку української літературної мови кінця XVII – XVIII ст.
2. З'ясувати значення реформи алфавіту і графіки Петра I для розмежування церковної і світської літератури.
3. У чому виявляються особливості мови творів Григорія Сковороди?
4. Порівняти особливості мови літописів Самовидця, Самійла Величка та Григорія Грабянки.
5. Визначити особливості мови художньої літератури XVIII ст.
6. Назвати літописи другої половини XVII – першої половини XVIII ст., пояснити, яка з двох форм літературної мови – книжна українська чи слов'яноруська – була основою мови цих літописів. Яка роль у них відводилась народнорозмовній і церковнослов'янській мовам, як виявлявся взаємозв'язок з російською мовою?
7. Чим зумовлювалась мовностилістична строкатість мови переважної більшості поетів XVII – першої половини XVIII ст.?

Тестові завдання

1. У якому з літописів XVIII ст. найвиразніше спостерігається народнорозмовна основа?
 - А) у Літописі Самійла Величка;
 - Б) у Літописі Самовидця;
 - В) у Літописі Григорія Грабянки;
 - Г) у Волинському літописі.
2. Яку мову називають слов'яноруською?
 - А) одну з мов IX-XIII ст., представлену в «Слово о законѣ и благодати» Іларіона;
 - Б) мову часів Литовської держави XIV-XV ст., якою написані грамоти;
 - В) мову XVI-XVIII ст., зафіксовану в драмі Ф.Прокоповича «Владимір»;

Г) мову XVII–XVIII ст., якою писались інтермедії.

3. Мову якого письменника XVII–XVIII ст. П.Житецький охарактеризував так: «Не легко іноді розібратись у цьому хаосі слів, то відмінних за значенням і походженням, то подібних за значенням, але відмінних за походженням... Підкоряючись різноманітним впливам мови, то книжної, то розмовної, то міської, то сільської, він ніби втратив саме відчуття її»?

А) К.Транквіліона-Ставровецького;

Б) Г.Сковороди;

В) І.Некрашевича;

Г) І.Вишенського.

4. У чому причини занепаду давньої української мови в XVIII ст.?

А) поглинання української культури російською, переслідування освіти українською мовою;

Б) не друкувалися книги давньою українською мовою, у високому стилі переважала слов'яноруська мова;

В) політичне обмеження давньоукраїнської мови;

Г) усі названі фактори.

5. З української книжної мови у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. поступово зникають:

А) архаїзми;

Б) терміни;

В) полонізми;

Г) канцеляризми.

6. Якою мовою написані твори Г.Сковороди?

А) церковнослов'янською;

Б) праслов'янською;

В) давньоукраїнською;

Г) спільносхіднослов'янською.

7. Хто боровся проти перекладу церковної літератури «простою» народною мовою?

А) П.Скарга;

Б) М.Смотрицький;

В) Л.Зизаній;

Г) І.Вишенський.

8. Якою мовою писалися інтермедії до різдвяних і великодніх драм?

А) церковнослов'янською;

Б) праслов'янською;

В) народною;

Г) давньоукраїнською.

9. Якою мовою написаний Літопис Григорія Грабянки?

А) церковнослов'янською;

Б) праслов'янською;

В) народною;

Г) слов'яноукраїнською.

10. Поєднання мовних засобів давньоукраїнської та церковнослов'янської мов прослідковується:

А) у Літописі Самійла Величка;

Б) у Літописі Самовидця;

В) у Літописі Григорія Грабянки;

Г) у Волинському літописі.

11. У якому році Петром I була проведена графічно-алфавітна реформа?

А) у 1701 р.;

Б) у 1708 р.;

В) у 1709р.;

Г) у 1712 р.

12. Після проведення графічно-алфавітної реформи припинили своє існування такі букви:

А) **ω** (омега), **Ѡ** (фіта), **Ѣ** (ять), **Ѥ** (псі), **Ѧ** (ксі), **Ѩ** (юс великий), **Ѭ** (юс малий);

Б) **ѧ** (ксі), **Ѡ** (фіта), **Ѥ** (іжиця);

В) **Ѣ** (юс великий), **Ѭ** (юс малий);

Г) **ω** (омега), **Ѥ** (псі), **ѧ** (ксі), **Ѡ** (фіта), **Ѥ** (іжиця), **Ѣ** (юс великий), **Ѭ** (юс малий).

К. Гранквіліона-Ставровецького.

Контрольний блок

Давньоукраїнська літературна мова

Варіант № 1

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з літературної пам'ятки «Слово о законѣ и благодати» Іларіона Київського за схемою, поданою у додатках.

О законѣ, Моисѣомъ данѣмъ, и о благодѣти и истинѣ, Ісусомъ Христомъ бывшии и како законъ отиде благодѣть же и истина всю землю исполни, и вѣра въ вся языки простресе и до нашего языка рускаго, и похвала кагану нашему Володимеру, от него же крещени быхомъ, и молитва къ богу от всеа земля наша.

Господи благослови, отче!

«Благословенъ господь богъ Израілевъ», богъ христіанескъ, «яко постѣти и сътвори избавленіе людемъ своимъ», яко не презрѣ до конца твари своєа идольскимъ мракомъ одержимѣ быти и бѣсовьскимъ служеваніємъ гибнути. Нъ оправдѣ прежде племя Авраамле скрижальми и закономъ, послѣжде же сыномъ своимъ вся языки спасе евангеліємъ и крещеніємъ, вводя а въ обновленіє пакыбытіа, въ жизнь вѣчную. Да хвалимъ его убо и прославляємъ хвалимааго от ангель беспрѣстани, и поклонимся ему, ему же поклоняются херувими и серафими, яко призря призри на люди своа и не соль, ни вѣстникъ, нъ самъ спасе ны, не привидѣніємъ пришедъ на землю, но истиньно, пострадавы за ны плотію и до гроба и съ собою въскрѣсив ны.

Къ живушцимъ бо на земли человѣкомъ въ плоть одѣвсья приде, къ сущимъ же въ адѣ распятіємъ и въ гробѣ полежаніємъ сьниде, да обои и живіи и мертвіи познають постѣщеніє свое и божіє прихождение и разумѣють яко ть естъ живымъ и мртвымъ крѣпокъ и силень богъ.

Варіант № 2

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Изборник Святослава» 1073 р. за схемою, поданою у додатках.

Творьчѣстии образи суть 27: инословіе, прѣвод, напотрѣбіе, пріятіе, прѣходьное, възврат, съпріятіе, сънятіе, именованіе, сътвореніе, въименомѣстѣство, отъименіе, въспя-тословіе, округлословіе, нестатѣк, изрядіе, лихорѣчье, притѣча, приклад, отъданіе, лицетворье, сълог, поруганіе, вид, послѣдословіе. Толк:

1. Инословіе убо естъ: ино нѣчто глаголюшти, а ин разум указашти: яко же еже є речено от бога к змій: «проклята ты и от всѣх звѣрии». Слово бо акы змий естъ, на диявола же инорѣчнь змьємъ нарицаема разумѣваем.

2. Прѣвод же естъ слово, от иного на ино прѣводимо. Имаѣт же образи чѣтыри: или бо от съдушньных на несъдушньная прѣводиться, или от несъдушньных на съдушньная. От съдушньных убо на съдушньная, яко же се кто царя пастуха наричѣть людѣм: пастух бо истовое овьчии естъ, оба же еста съдушньна — и цѣсарь, и овьчии пастух. От бездушньных же на бездушньная, яко же се кто угль съкрыв в пепелѣ, глаголе: сѣмя огньное сънабѣдѣвья; или речѣть: мног изливається из дрѣва пламы; еже бо лиятиса мокриим сълучяється. От съдушньных на бездушньная: егда кто высоту горньную врѣх или главу суцу нарицає; врѣх бо и главу о съдушньных истовое нарицаєт. От бездушньных же на съдушньная, яко же се речено є: море видѣ и бѣжа; еже бо видѣти о съдушньных истовое глаголется.

... Отъименіе же естъ егда от одрѣжаштиих одрѣжимая от имене наричѣм. По реченууму: накажетеса вси судяштеи земли, рекѣше суштиим в земи, или от живуштиих идеже живутъ.

Варіант № 3

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Изборник Святослава» 1076 р. за схемою, поданою у додатках.

1. Слово ...о чѣтии святих книг. Добро естъ, братіе, почитанье книжное, паче вьсякому хрьстьяну: блажени бо, рече, испы-

таюштии съвѣдѣнія его, вѣсѣмь сердцьмь възиштють его. Чьто бо рече: испытаюштеи съвѣдѣнія его. Егда чьтеши книги, не тьштися бързо иштисти до другья главизны, нь поразумѣи, чьто глаголють книги и словеса та, и тришьды обраштяся о единой главизнѣ. Рече бо: в сърдци моемь съкрых словеса твоя, да не съгрѣшу тебѣ. Не рече: усты тьчью изглаголах, нь и в сърдци съкрых, да не съгрѣшу тебѣ. И поразумѣвая убо истиньнѣ писания, правим естъ ими. Реку же: узда коневи правитель естъ и въздрьжаніе: правьднику же книги. Не съставитъ бо ся корабль без гвоздии, ни правьдник бес почитания книжьнааго: и яко же плѣньником ум стоить у родител своих, тако и правьднику о почитаньи книжьнѣмь. Красота воину оружие и кораблю вѣтрила, тако и правьднику почитаніе книжьное. Отькрыи бо, рече, очи мои да разумѣю чюдеса от закона твоего...

То мы, братия, поразумѣим и послушаим разумьныма ушима, и поразумѣим силу и поучение святых книг. Послушаи ты житья святааго Василия и святааго Іоанна Златоустааго и святааго Кирила філософа и инѣх мног святых, како и ти съпърва, повѣдають о них рекуште, измлада прилежааху святых книг, тоже и на добрая дѣла подвигнушася. Вижь, како ти начятък добрым дѣлом поучение святых книг, да тѣми, братия, и сами подвигнѣмься на путь жития их и на дѣла их, и поучаимься въину книжьным словесьм, творяще волю их якоже велеть, да и вѣчьныя жизни достойни будем, в вѣкы аминь.

Варіант № 4

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Правда Руская» за схемою, поданою у додатках.

1. Оже оубьеть мужа то местити брату брата любо отчу любо сыну любо брату чада любо братню сынови оже ли не будеть хто его местя то положи за голову 80 гривень ачи будеть ли мужь княжь или тиоуна княжа ачи будеть горожанинь либо гринь любо купечь любо тиоунь боярескъ любо мечникъ изгой либо словѣнинь то 40 гривень положи зань.

2. По Ярославѣ же пакы совокупишася сыновѣ его Изяславъ Святославъ Всеволодь и мужи ихъ Коснячко Перенигъ Ни-

кифоръ и ѡтложиша оубьенье за голову кунами ся выкупятъ а ино все якоже Ярославъ судилъ тако и сынови его оуставиша.

3. О оубоиствѣ. Аще оубьеть княжа мужа в розбои а боевника не ищють то вервьную платити въ которой верви голова лежить то 80 гривенъ паки ли одинъ 40 гривенъ.

4. Которая ли вервь начнетъ платити дѣкую вѣру колико лѣтъ за то платятъ вину за нюже без головника имъ платити.

5. Будет ли головникъ ихъ въ верви того зане к нимъ прикладывають того дѣля помогати имъ головнику ли в дикую вину но сплатити имъ во опчи 40 гривенъ головництво а то самому головнику а в сороци гривенъ заплатити ему из дружини свою часть.

6. Оже будетъ оубиль или въ свадѣ или в пиру явленъ то тако ему платити повервїины иже ся прикладываетъ вирую.

7. Оже станетъ/ъ/ за розбої. Будет ли сталь на розбои безъ всякоя свады за разбоиника людье не платятъ но выдадять всего с жоною и з дѣтми на потокъ и на разграбленье.

8. Аже кто не вложи в дикую вину и виру тому людье не помогають но самъ платитъ.

Варіант № 5

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Сказаніє и страсть и похвала святую мученику Бориса и Гліба» за схемою, поданою у додатках.

«Родъ правыхъ благословиться», рече пророкъ, «и сѣмя ихъ въ благословенїи будетъ».

Сїце убо бысть малѣмъ преже сїхъ лѣтъ, сущю самодрьжцю вьсеи Русьстѣи земли Володимеру, сыну Святославлю, вьнуку же Игореву, иже и святымъ крещениемъ просвѣти всю землю Русьску; прочая же его добродѣтели инде ськажемъ, нынѣ же нѣсть время, а о сїхъ по ряду сїце єсть: сь убо Володимеръ имѣяше сыновъ 12, не отъ єдиноя жены, нъ отъ раснь матеръ ихъ, въ нихъ же бѣже старѣи Вышеславъ а но немъ Изяславъ, третїй Святоплькъ, иже и убийство се зьлоє изьобрѣтъ. Сего мати преже бѣ чьрницею, грькыни, сущи, и пояль ю бѣ Яроплькъ, братъ Володимеръ, и ростригъ ю красоты дѣля лица єя и зача отъ нея сего Святоплька. Володимеръ же поганъ єще убивъ Яроплька, и

поять жену его непраздну сущю; отъ нея же родися сии оканьный Святопѣлкъ. И бысть отъ дѣвою отцю и брату сущю; тѣмъ же и не любляше его Володимеръ, акы не отъ себе ему сущю; а отъ Рогънѣди 4 сыны имѣяше: Изяслава, и Мѣстислава, и Ярослава, и Всеволода, а отъ иноя Святослава и Мѣстислава, а отъ българынѣ Бориса и Глѣба. И посажа я по роснамъ землямъ въ княженіи, иже инѣде съкажемъ; сихъ же исповѣмы убо; о нихъ же и повѣсть си естъ. Посади убо сего оканьнааго Святопѣлка въ княженіи Пиньскѣ, а Ярослава Новѣгородѣ, а Бориса Ростовѣ, а Глѣба Муромѣ. Нѣ се остану много глаголати, да не во многописаниіи въ забыть [е] вѣлѣземъ. Нѣ о немъ же начахъ, си съкажемъ убо сице. Многомъ же днѣмъ уже минувшемъ и яко съкончашася дніе Володимеру, уже минувшемъ лѣтомъ 28 по святѣмъ крышениіи, въпаде въ недугъ крѣпкъ. Въ то же время бяше пришель Борисъ из Ростова.

Варіант № 6

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Житие преподобнаго отьца нашего Феодосия, игумена Печерьскаго» за схемою, поданою у додатках.

Господи, благослови отьче.

Благодарю тя, владыко мой, господи Иисусе Христе, яко съподобиль мя еси недостойнааго съповѣдателя быти святымъ твоимъ въгодникомъ, се бо испърва писавъшю ми о житіе и о погубленіи и о чудесъхъ святою и блаженою стратотръпцю Бориса и Глѣба, понудихъ ся и на другое исповѣдание приити, еже выше моя силы, ему же и не бѣхъ достоинъ – грубъ сы и неразумичнъ. Къ симъ же яко и не бѣхъ ученъ никоеиждо хытрости, нѣ въспомянухъ, господи, слово твое, рекъшее: «Аще имате вѣру яко и зрно горуцно и речете горѣ сей: преиди и ввѣрзися въ море, и абие послушаетъ васъ». Си на умѣ азъ грѣшный Нестеръ приимъ и оградивъся вѣрою и упованіемъ, яко вься възможна отъ тебе суть, начаткъ слову списанія положихъ, еже о житіи преподобнааго отьца нашего Феодосия, бывша игумена монастыря сего святыя владычицѣ нашея богородицѣ, его же и день усьпение нынѣ празднующе память творимъ. Се же якоже, о братіе, въспомінающю ми житіе преподо-

бнааго, не сущю же съписану ни отъ кого же, печалию по вся дни съдръжимъ бѣхъ и моляхъся богу, да съподобить мя по ряду съписати о житии богоносънааго отьца нашего Феодосия. Да и по насъ сущей чьрноризьци, примьше писание и почитающе ѹ, тако видяще мужа доблестъ, въсхвалять бога, и въгодника его прославляюще, на прочия подвигы укрѣпляются, наипаче же яко и въ странѣ сей такъ сий мужъ явися и угодельникъ божий. О семь бо и самъ господь пророче: «Яко мнози приидуть отъ вѣстокъ и западъ и възлягутъ съ Авраамьмъ и съ Исакъмъ и Ияковьмъ въ царствии небесньмъ» и пакы: «Мнози будутъ послѣднии пръвии», ибо сии послѣднии вящии првьыхъ отьць явися, житиемъ бо подражая святааго и пьрвааго начальника чьрньчьскууму образу, великааго мѣню Антония чьрньчьскууму образу.

Варіант № 7

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Житъе и хожденъе Данила Русьскыя земли игумена» за схемою, поданою у додатках.

Се азъ недостойный игумень Данил Руския земля, хужши во всѣхъ мнискъ, смѣреный грѣхи многими, недоволенъ сый во всякомъ дѣлѣ блазѣ, понуженъ мыслию своею и нетрыпѣниемъ моимъ, похотѣхъ видѣти святый градъ Иерусалимъ и землю обѣтованную. И благодатию божию доходихъ святаго града Иерусалима и видѣхъ святаа мѣста, обиходихъ всю землю Галилѣйскую и около святаго града Иерусалима по сватымъ мѣстомъ, куда же Христосъ богъ нашъ походи своима ногама и велика чюдеса показа по мѣстомъ тѣмъ сватымъ. И то все видѣхъ очима своима грѣшныма. Безлюбивый показа ми богъ видѣти, его же жадахъ много дний мыслию моею.

Братиа и отци, господие мои, простите мя грѣшнаго и не зарите худоумью моему и грубости, еже писахъ о сватымъ градѣ Иерусалимѣ, и о земли той блазѣй, и о пути еже к сватымъ мѣстомъ. Иже бо кто путемъ симъ ходилъ съ страхомъ божиимъ и смѣренъемъ, не погрѣшитъ милости божия николи же. Азъ же неподобно ходихъ путемъ симъ сватымъ, во всякой лѣности и слабости и во пьянствѣ и вся неподобная дѣла творя. Но обаче надѣяся на милость божию и на вашу молитву, да ми простить Христосъ

богъ моихъ грѣховъ безчисленых, да си исписах путь си и мѣста сии святаа, не возносяся ни величаяся путемъ симъ, яко что добро створивъ на пути семъ, не буди то: ничто же бо добра створих на пути сем; но любви ради святыхъ мѣсть сихъ, исписах все, еже видѣхъ очима своими, дабы не в забыть было то, еже ми показа богъ видѣти недостойному. Убожся оного раба лѣниваго, скрыващаго талантъ господина своего и не створившаго прикупа им, да сие написахъ вѣрныхъ ради человекъ. Да кто убо, слышавъ о мѣстѣхъ сихъ святыхъ, поскорблъ бы ся душею и мыслию къ святымъ симъ мѣстомъ, и равну мзду примуть отъ бога съ тѣми, иже будутъ доходили святыхъ сихъ мѣсть.

Варіант № 8

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Синайський патерик» за схемою, поданою у додатках.

Слово 98. И се съказа нъ тѣ же Паладій глаголя, яко: «Слышахъ повѣдающе нѣкому кораблю старѣйшинѣ таково, яко единою пловущю мнѣ, имѣхъ въсядьники мужа ижены. И пришьдѣше на пучину, – и въсѣмъ добрѣ пловущемъ: овѣмъ въ Костянтинѣ градѣ, овѣмъ въ Александрию, другимъ же другоямо, вѣтру же не напोकось сущю имъ плути. И прѣбыхомъ дньий пять, не поступаще отъ мѣста иде же бѣхомъ. Бѣхомъ же въ мнозѣ сътужении и недомышлении: чѣто се убо есть. Азъ же, яко въ снѣ, навѣклирь, имы печаль о корабли, и иже суть въ немъ вси, начяхъ ся молити богу о томъ. И единою приде ми гласъ невидимо глаголя: «Съврзии Марию долу, да и стройно ти ся поплочеть!» Азъ же помысляхъ реки: «Чѣто се си убо будеть? Кто есть Мария?» Ти, яко же себе недомысляхъ о семъ, пакы приде ми гласъ, реки: «Глаголахъ ти, съврзии Марию долу, и гонезнет!» Тогда азъ умыслихъ сице и възвахъ напрасно, вельми реки: «Мария!» Она же възлежаше на постели своей, да и озъва ся рекущи «Чѣто велиши, господи?» Тогда рѣхъ ей: «Сътвори любовь, доиди съде». Она же въставъши приде, и яко приде, поимъ ю и отведохъ одну и рѣхъ ей: «Видиши ли, сестро Марие, какы грѣхы имама азъ, и мене ради вси имате погыбнути». Она же, вельми въздъхнувши, рече: «По истинѣ, господи наукире, азъ

есмь грѣшница». Паки же азъ къ ней рѣхъ: «Жено, кыя грѣхы имаши?» Она же рече: «Лютѣ мнѣ, яко нѣсть грѣха, его же нѣсмь не сътворила; и моихъ ради грѣхъ вси имате погыбнути».

Варіант № 9

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Ходжение Богородицы по мукамъ» за схемою, поданою у додатках.

Хотѣ святая богородица помолитися къ господу богу нашему на горѣ Елионстей: во имя отца и сына и святого духа, да снидетъ архангель Михаилъ, да повѣсть о муцѣ небеснѣй и о земнѣй. Слово возвѣщавши, сниде архангель Михаилъ и 400 ангель съ нимъ: 100 отъ востока, 100 отъ запада, 100 отъ полудни, 100 отъ полунощъ, и цѣлова благодатную Михаилъ со ангелы и рече: «радуйся, отче исполнение; радуйся, сыновне пребывание; радуйся, святого духа похвало; радуйся Христови... и утвержение; радуйся, Давидово проречение; радуйся, святое поклонение; радуйся, пророчьска проповѣдания; радуйся, превышняя всѣхъ у престола божия».

Рече же благодатная ко архангелу Михаилу: «радуйся ты, архистратиже, первый воинъ, невидимаго отца служителю и свѣтильниче; радуйся, Михаиле, первый воинства, святого духа повелѣние; радуйся архистратиже, шестокрылству похвала; радуйся, Михаиле архистратиже, мучителемъ поприание, а престолу владыкы достойно стоиши; радуйся, Михаиле, просвѣщения никакого же угасая; радуйся, архистратиже, первый воине, хотя вострубити и убудити отъ вѣка умершая; радуйся, Михаиле, первый всѣмъ небеснымъ силамъ, первый же и до престола божия вся ангели прославльшаго».

Богородица, хотящи, дабы видѣла, како ся душа мучать, и рече Михаилу архистратигу: «Исповѣмся, исповѣждь ми, яже суть на земли всяческая». И рече к ней Михаилъ: «Яко же... речеши, благодатная, азъ всяческая тебѣ исповѣмь». И рече къ нему святая богородица: «Колко есть мукъ, идѣже мучится родъ христьянскии?» И рече къ ней архистратигъ: «Неизрекомыи суть мукы». Рече же къ нему благодатная; «Исповѣжь ми на небеси и на земли».

Варіант № 10

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Шестоднев» Іоанна, екзарха Болгарського за схемою, поданою у додатках.

Что краснѣе, что ми сладчайше боголюбцемъ, иже поистиннѣ жадят жизни вѣчныя, не ежели присно бога не отступити мыслию и поминати его добрыя твари? Яко и се ты, господи мой, княже славный Симеоне христороубче, не престаеши възыская повелѣний его и твари, хотя ся ими красити и славити, тако бо и в нас обычай бываетъ. И егда видит рабъ приязнивый господина своего добро что сотворша, то не точию самъ бы хотѣль, единъ вѣдый, радоватися и красити, но аще бы лзѣ, хотѣль бы да и миръ слышит. Елико бо пита и ядения насыщающесе румяни бывають и свѣтли и весели, то колико паче иже ся кормит мыслями, на божиа дѣла възирая и красяся ими. Хотѣл бы да быша и инии видѣли и прилѣпилися их. Тацы бо иже будутъ, яко же Писание глаголетъ, перие возрастут, яко же орли, теци же имут и не трудитися, радость бо ни труда вѣсть и крилѣ раститъ. И како не хотять радоватися, възыскающии того и разумевше, кого дѣля се есть небо солнцемъ и звѣздами украшено, кого ли ради и земля садом и дубравами и цвѣтомъ утворена и горами увяста, кого ли дѣля море и рѣки и вся воды рыбами исполнены, кого ли ради рай и самое то царство уготовано? – Таче разумѣвше яко не ино-го никого же ради, но гѣхъ, како ся не имуть радоватися и веселити, славящеи. К тому нужда и се помыслити, кацѣмъ суть образомъ сотворени, что ли имъ есть санъ, на что ли суть позвани. И все помысливше, аще и друзи, како себе не имут красити и радовати! Здѣ же азъ поминая всю, б словесъ скратя, в малѣ проиду. Год же и послѣди отити, о добрѣй сей твари побесѣдовавше.

Варіант № 11

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Київський літопис» за схемою, поданою у додатках.

Въ лѣто 6693... В то же время Святославичъ Игорьъ, внукъ Олговъ, почѣха из Новагорода, мѣсяца априля в 23 день, во вторникъ, поймья со собою брата Всеволода ис Трубечка, и Святосла-

ва Олговича, синовця свого изъ Рьльска, и Володимѣра сына своего ис Путивля, и у Ярослава испроси помочъ Ольстина Олексича, Прохорова внука, с коуи черниговскими, и тако идяхуть тихо, собираюче дружину свою: бяхуть бо и у нихъ кони тучны велми.

Идущимъ же имъ к Донцю рѣкы, в годъ вечерний, Игорь же, возрѣвъ на небо, и видѣ солнце стояще яко мѣсяць, и рече бояромъ своимъ и дружинѣ своей: «видите ли, что есть знамение се?» Они же узрѣвши и видиша вси и поникоша главами, и рекоша мужи: «княже! се есть не на добро знамение се». Игорь же рече: «братья и дружино! тайны божия никтоже не вѣсть, а знамению творѣць богъ и всему миру своему; а намъ что створить богъ, или на добро, или на наше зло, а то же намъ видити». И то рекъ, перебрѣде Донѣць, и тако прииде ко Осколу, и жда два дни брата своего Всеволода, тотъ бяше шель инемъ путем ис Курьска; и оттуда поидоша к Салницѣ, ту же къ нимъ и сторожеви приѣхаша, ихъ же бяхуть послалѣ языка ловить, и рекоша приѣхавше: «видихомся с ратными, ратници ваши со dospѣхомъ вѣздать; да или поѣдете борзо, или возворотися домовъ, яко не наше есть веремя». Игорь же рече с братьєю своею: «оже ны будеть не бившися возворотится, то соромъ ны будеть пущей смерти; но како ны богъ дасть». И тако угадавше, и ѣхаша чересь ночь; заутра же, пятьку наставшу, во обѣднее веремя усрѣтоша полкы половѣцькиѣ: бяхуть бо до нихъ dospѣлѣ, вежѣ своѣ пустили за ся, а сами собравшеса отъ мала и до велика, стояхуть на оной сторонѣ рѣкы Сюрлия.

Варіант № 12

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Поученьє» Володимира Мономаха за схемою, поданою у додатках.

Азь худый, дѣдомъ своимъ Ярославомъ, благословленнымъ, славнымъ, нареченѣмъ въ крещеніи Василий, русьскимъ именемъ Володимиръ, отцемъ взлюбленнымъ и матерью своею Мъномахы [во благочестии наказанъ, чаадомъ моимъ преспеяти въ добродѣтеляхъ желая, се пишу поученьє вамъ взлюбленнии] и хрестьяныхъ людей дѣля, колико бо сблюдъ по милости своей и по от-

ни молитвѣ от всѣх бѣдъ! Сѣдя на санех, помыслих в души своей и похвалих бога, иже мя сихъ днєвъ грѣшнаго допроводи. Да дѣти мои, или инъ кто слышавъ сю грамотицю, не посмѣйтеся, но ому же любо дѣтий моихъ, а приметь є в сердце свое, и не лѣнитися начнеть, тако же и тружатися.

Первое, бога дѣля и душа своя, страх имѣйте божий в сердци своемъ и милостыню творя неоскудну, то бо есть начатокъ всякому добру. Аще ли кому не люба грамотиця си, а не поохри-таются, но тако се рекутъ: на далечи пути, да на санех сѣдя, безлѣпицю си молвиль.

Усретоша бо мя слы от братья моего на Волзѣ, рѣша: «Поть-снися к нам, да выженемъ Ростиславича и волость ихъ отимем; иже ли не поидеши с нами, то мы собѣ будем, а ты собѣ». И рѣхъ: «Аще вы ся и гнѣвате, не могу вы я ити, ни креста переступити».

И отрядивъ я, возьмъ Псалтырю, в печали разгнухъ я, и то ми ся выня: «Вскую печалуєши, душе? Вскую смущаєши мя?» и прочая. И потомъ собрах словца си любая, и складохъ по ряду, и написах: Аще вы послѣдняя не люба, а передняя приимайте.

Варіант № 13

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Слово о погибли Рускыя земли по смерти великого князя Ярослава» за схемою, поданою у додатках.

О свѣтло свѣтлая и украсно украшена земля Руская! И многыми красотами удивлена єси: озєры многыми удивлена єси, рѣками и кладязьми мѣсточєстьными, горами крутыми, холми высокыми, дубравами частыми, польми дивными, звѣрьми разноличьными, птицами бєщислєными, городы великыми, сєлы дивными, винограды обитєльными, домы церковьными, и князьми грозными, бояры честными, вельможамы многими. Всего єси исполнена земля Руская, о прававѣрная вѣра христьянская!

Отселѣ до угорь и до ляховъ, до чаховъ, отъ чаховъ до ятвязи, и отъ ятвязи до литвы, до нѣмецъ, от нѣмецъ до корѣлы, отъ корѣлы до Устьюга, гдѣ тамо бяху тоимици погани и за дышючимъ моремъ, отъ моря до болгарь отъ болгарь до буртась, отъ буртась до чермись, отъ чермись до морьдвы – то все покоре-

но было богомъ крестияньскому языку поганьскыя страны великому князю Всеволоду, отцю его Юрю, князю кыевському, дѣду его Володимеру и Манамаху, которымъ то половочи дѣти своя ношаху в колыбѣли, а литва из болота на свѣтъ не выникываху, а угры твердыху каменныя города желѣзными вороты, абы на нихъ великый Володимеръ тамо не възѣхалъ. А нѣмци радовахуся, далече будуче за синимъ моремъ; буртаси, черемиси, вяда и морьдва бортьничаху на князя великого Володимера, и жюръ Мануиль цесарегородскый опасъ имѣя, поне и великыя дары посылаша къ нему, абы под нимъ великый князь Володимеръ Цесаря города не взялъ.

А в ты дни болѣзнь крестияномъ, отъ великаго Ярослава и до Володимера, и до ныняшняго Ярослава и до брата его Юрья князя володимерскаго.

Варіант № 14

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Галицько-Волинський літопис» за схемою, поданою у додатках.

В лѣто 6709 [1201] начало княжения великаго князя Романа, како *державего* бывша всей Руской земли князя галичкого.

По смерти же великаго князя Романа, приснопамятнаго самодержьца всея Руси...

Одолѣвша всимъ поганьскимъ языкомъ ума мудростью, ходяша по заповѣдемъ божимъ: устремил бо ся бяше на поганяя, яко и левъ, сердить же бысть, яко и рысь, и губяше, яко и коркодиль; и прехожаше землю ихъ, яко и орель, храборъ бо бѣ, яко и туръ. Ревноваше бо дѣду своему Мономаху, погубившему поганяя измаилтяны, рекомыя половци, изгнавшю Отрока во обезы, за Желѣзныя врата, Сърчанови же оставшю у Дону, рыбою оживьшю. Тогда Володимеръ и Мономахъ пиль золотом шоломомъ Донъ, и приемшю землю ихъ всю и загнавшю оканьныя агаряны. По смерти же Володимеръ оставшю у Сърчана единому гудьцю же Ореви, посла и во обезы, река: «Володимеръ умерль есть. А воротися, брате, поиди в землю свою. Молви же ему моя слова, пой же ему пѣсни половѣцкия. Оже ти не восхочеть, дай ему поухати зелья, именемъ евшанъ». Оному же не восхотѣвшю об-

ратитися, ни послушати, и дасть ему зелье. Оному же обухавшю, и восплакавшю, рче: «Да луче есть на своей землѣ костью лечи, и не ли на чюже славну быти». И приде во свою землю. От него родившюся Кончаку, иже снесе Сулу пѣшь ходя, котель нося на плечеву.

Роману же князю ревновавшю за то, и тцашеся погубити иноплемьники.

...велику мятежю воставшю в землѣ Руской, оставившима же ся двѣма сынома его: единь 4 лѣт, а другии дву лѣт.

Варіант № 15

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Фізіолог» за схемою, поданою у додатках.

Фисилогъ и о лвъ. Три естества имат левъ. Егда бо раждает лвица мъртво и слепо раждает, седит же и блюдет до третьего дъни. По трех же днех приидет левъ и дунет в ноздри ему и оживет. Тако и о вѣрныхъ языцѣхъ. Прежде бо крещениа мъртви суть, по крещении же просвѣщаются от святаго духа.

Второе естество лвово. Егда спит, а очи его бдита. Тако и господь наш рече ко иудеом, якоже: «Азь сплю, а очи мои божественныа и сердце бдита».

А третье естество лвово: егда отбегает лвица, хвостом своим покрывает стопы своя. Да не может ловець осочити слѣда его.

Тако и ты, человекѣ. Егда твориши милостыню, да не чюет леваа рука, что творит десница твоя. Да не возбранит дьяволь дѣло помысла твоего.

О слонѣ. Слонь живеть на горах. Слоница обрящет былие, нарицаемое мандрагураи и взимает от нея. Тако же и слонъ и гиниться с нею. И егда раждаеть, взаиит в реку до вымене и раждаеть в воде. Спить же при древѣ. Да егда падется от него, вопиеть и приидет слонъ великъ и не может возвести его и паки друзии 12. Да ни ти. Да тогда же возопиете оба на десяте. И приидет инь малъ и подложитъ ротъ свой и возмѣтъ и.

Сиречь первый слонъ Евга, второй Адамъ. Былие древо преслушаниа. А еже вкуси, яко преступи. А еже увы мнѣ, яко съгрѣши. И что озеро? Рожеству рай. И что приклоннаа дресеса? Оплота райскаа. И кто сикырою ... дьяволь. И кто сикира? Языкь

змиевъ. И еже паде, яко изгнан бысть. И кто великий слонь? Моиси. И кто 12 слона не могше извести его и кто изведе его? Христос. То бо возведе того Адама от ада.

Варіант № 16

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького за схемою, поданою у додатках.

Яснеосвецоное, велможное а милостивое княжа!

Иж мало не всѣ рѣчи, створеные от початку свѣта за предивным устроением их творца, преходити едины по других и прменяться и гинуты мусят. Едины в едином округу лѣта, другие в колку, иные в колку десят аж и до ста и далей. Ач естество или натура их не гинет, кгда ж прошлому подобное вырастает и родится едино з другого.

Также и народ людскій, которому всѣ тые рѣчи суть подручны и поданы – высоко летаючие птицы, глубоко плаваючие рыбы, быстро скачучие звѣри и все иное под ноги ему ест покорено, а вжды, – и той также менитися, толко не гинуты мусит едины, коротко ли долго ли на свѣте побывавши, до общей матере своее ворочаются, а иные на мѣстца их наступают.

И так в том воля божія дѣется и дѣются будет аж до скончания свѣта.

А ведже, вѣрныє а добродѣльные толко смертію з дочасного на вѣчноє премѣняются, а иные пак якобы и не умирают, бо мудрец так написал: «Родивый чада, не умирает», кгда ж собѣ подобного от сѣмени и церкви своей наслѣдником, то есть дѣдичем по собѣ оставляет. И на болшое благословенство и ласку на свѣте у бога а творца своего относят тые, в которых отечествѣ и добрах по них не дѣдичит общый и не убѣгают, а ни забиваются ото чужие.

Таковым благословением почтил и увелбил бог оного великого Владимира, преславно и многочудно крестившаго землю рускую, которого церкви и роду зацная линѣя и донынѣ неустала. В ней же истинный наслѣдник и властный потомок ваша княж: милость есть еси и на мѣсце оных великосановных и многославных предков своих наступает.

Варіант № 17

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Сказанье святого Кирила» Стефана Зизинія за схемою, поданою у додатках.

Ясноосвєценому пану, а пану Костантину Костантинovichу. В святом крещєні Василію, княжати острозскому, воеводѣ кїевскому, маршалкови землѣ волинское, старостѣ володымерскому и проча.

Пану моему милостивому.

Много єст рєчї непєвнєх, в которїх ся кохают людє, лєч побожность самая, яснєвельможный княжє, маєтность вѣчная и несмертєльная єст чєловѣкови, которая не толко на сєм свѣтѣ, але и по смєрти оному помагєєт. Єсли бовѣм богатство то єст непєвно, як тыж можность и сила, триваєт толко до часу, здоровя такжє пєує хороба, а молодостє оздобу звѣтяжє старость.

Побожность самая толко в православної вѣрѣ чєловѣкови єст завждє моцна, которої розмаїтым способом правдивїи сїнове соборной цєрквє собѣ набывали. Єднє бовѣм постом и молитвою, ялмужною, чїстостю и повєстягливостю тѣла, а другїй статєчностю и смѣлостю, визнаням правдивої вѣрї.

Яко пророци, апостоловє, мучєницї святым, которїи своєю побожностю над всѣх суть полїчени, абовѣм жалєм кривды божєї зняты будучи, яко и гєтманє протїв найпотужнѣйшїм монархом свѣта того становїлєся, визнаня о єдної святої православної вѣрѣ чїнячи и в оної, до конця триваючи, живота своєго не жаловали, што все для милости гєспода бога и меншєї братїї своєї чїнили, которых вѣрї, побожности и мужства наслѣдовали оныє зацнє, святоє памяты прѣдковє.

Костантин, он великий гєтман, оцєц вашєї княжацкої милости, которого сталость, мужство, повагу, мудрость, вѣру гєсподу богу и пану своєму не толко в тутошнїх, але и в инїх панствах дознали зацнєх народѣв людє.

Варіант № 18

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Отпис на лист в Бозѣ велебного отца Ипатія, Володимерского и Берестейского епископа» Клірика Острозького за схемою, поданою у додатках.

До чителника

Велико есть – будованье на чюжом закладати фундаментѣ – небеспеченство. Не менша – не своим рядити домом – трудность. Тым болшая – важитися вѣдати и потрафити в чий умысл – смѣлость. Але где хуть ку богу ткнется, там дочасные страхи не звияжают; где кролевства оного надѣя засмакует, там всѣх небезпечностей занедбанье; где утѣха пришлои заплаты обмовы и насмѣвиска переважаєт, там всѣх трудностей латвость.

Тое ся власне в том отписованью листу, читателю християнській, зо мною дѣет. Бо кгда нерыхло в праве на остатку всѣх и мнѣ ся достал видети лист до ясноосвецоного княжати Острозского, воеводы кievского, от велебного отца Ипатія, володимерского епископа, о залецанью и прехваляню восточной церкви з заходным костелом унѣи, або згоды, писаний, – повинность оная («будте готови к отвѣту або отповѣди кождому, пытающому вас») до отозванья ся на тот лист мене приводила, трудность а небезпеченство отповѣдати за кого вышшого а шафовати чим умыслом – не допущала. «Ревность правды дому божого грызла мя», простота а неумѣстность зась (не взглядом так далаце онои, до которой, аде далеко больше – от которой особы отповѣдатися мѣло – розважаючи) наболше мя гамовала. И на око видѣлом то, же с тых мѣр – хромому за добре здорового на завод, нѣмому за красомовцу на споры и оному жабраку, чюжую кролевскую на свое лице вкладающому персону – малом не был або и был подобный. Бо што за подобна сѣдинам уступовати, а молодости в лѣтєх и розумѣ выриватися?! «Запытай бо, мовит, отцев твоих, и оповѣдят ти, старцов твоих, и рекут тобѣ».

Варіант № 19

Зробити мовностилістичний аналіз тексту з літературної пам'ятки «Апокрисис» Христофора Філалета за схемою, поданою у додатках.

Передмова

до чителника, з сторони порядку а способу, в даванью той отповѣди захованого

Под сеймом, близко пришлым, книжку, друкованую с тым титулом «Собор Берестейскій», пустил хтось межи люди.

Хтосем его зову, бо имени своего затаил, абы што ся подобает тым рихлѣй зышлося ему писати.

В одной части тых книжок в речи способ отправовањся, в другой рекома оборону того синоду запер, синодом и синодовыми дѣями называючи якуюсь унѣю, через митрополита киевского, и через володимерского, луцкого, полоцкого, холмского владык, с костелом римским в Берестю чиненую. Которой унѣи лист, там же снать списаный, приписал, и што ее трактаты з розрозненными од митрополита греческой релѣи людми попередили, припоменул.

В выписованю тых трактатов и тоей унѣи, а особливе в оборонѣ еи, сила речій вносит, котории старожитной релѣи греческой чоловѣка уважити мусят и котории от свѣдомого струдна признаны быти могут.

Для забѣженья омыльному розумѣнѣю и у нынѣшнего, а тым болше у пришлых вѣков (которые без афектов о речах, а особливе и о причинѣ злого в Речи Посполитой, гдѣ бы до него пришло судити, дасть бог, будут), тут же тыж для затканья уст противником, котории для молчанья на потвари оказію до триумфу берут, и для перестороги а лѣкарства своим, – отповѣдь на то потребная быти людем старожитной релѣи греческой здалася. Которая тобѣ ото, чителнику ласкавый, в тых книжках подается.

Варіант № 20

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Послання Іову Княгиницькому» Івана Вишенського за схемою, поданою у додатках.

Желание имѣх нынѣ постѣтити вас, но судьбы божия и нѣкія болѣзни тѣлесныя преградиша; ельма же братія от Ксенова тамо ити устремишаяся, сими извѣстую тебѣ яже о Святой горѣ и нуждах ея. Вѣси, яко Святая гора раю подобна, аеровоздушным, чистотным и утѣшителным зефиром, в отлучению мира содержима, дыхающе; сия и ныне никакоже оскудѣ благодать, яже от воздуха. А яже нужду от навѣта диявола-миродержца, страстно владычествующого, страждет, в искупѣ жизни обрѣтающися zde, – не подобает ми время подробну изглаголати; точию, прочая сократив, изглаголю: отнели же приидох, не точию на келии, но и на пещеры двѣ поголовщизны дукатов излѣзлѣ. Такожде и на Святую гору: от еже бѣ товар один прежде соборного гарачу, нынѣ же и до четырех влѣзло. Аще же и тако аспрным нуждам Святая гора подлегла, но благодатию Христовою мир бѣ в конец доселѣ от вохода турков и яничарского, и в благочестии Святая гора по древнему никакоже оскудѣвает – и аще не имать аспири. Изволивше жизнь, день пребыв, благодарю тя, господи, и не пещися о утнѣм – от милостыни хранитися можем. Аз же сию жизнь не вомѣщу: от келии до келии и от монастыря до монастыря скитати, но в сей притчи стоим святогорской, глаголющей: «Хотяй, – рече, – во Святѣй горѣ мировати и терпѣнием укуснути или буди желѣзн или сребрен», – еже толковати не хошу, вѣси бо сию притчу. Тѣмже сими двома и аз еще косним благодатию Христовою: рукоделием и искупом, – доколе течет принесенное от вас. Обаче желаю паки видети и посетити зас. Тѣмже извѣсти ми о своем мирѣ и что глаголеши о сем, дай ми глас. Аще ли и тебѣ нужда настоит от борения плоти, страстей и воздушных злобных духов поднебесных, к ним же нам брань гонза, и с сими калугери, аще не мощно и Дмитра занести, ты же свою душу и мощи занеси.

Варіант № 21

Зробити мовностилістичний аналіз тексту літературної пам'ятки «Епіграма на граматику» Лаврентія Зизанія за схемою, поданою у додатках.

Грамматика писма всѣх научает,
четырма частми латве уразумляет.
Орфографією и просодією,
синтаксисом и етимологією.
А предреченное си опатство
подает певное искусство.
Которіи прагнутъ быти досконали,
в писмѣ и в словах абы не партали,
Але извѣстно все познавали
и, чого ся учать, аби добре знали.
Ключем бо ест, отворяючи всѣм ум,
к познанію в преправый розум.
По которой, власне, як по всходѣ, пойдет,
каждый, если хочет, всѣх наук дойдет.

Варіант № 22

Зробити мовностилістичний аналіз тексту літературної пам'ятки «Книжка до минаючих мовить» Христофора Філалета за схемою, поданою у додатках.

По что новых вещей вѣдѣти желаете,
нову вещь, мене имѣя, презираете?
Отвѣт къ римлянѣ православныхъ содержаще,
иже сгда прежде вѣру цѣлу имяще
И не уничиженны отецъ преданія,
всѣ бяху тогда желающе молчанія.
Нынѣ сгда повинныхъ въ всѣхъ сѣтворяють,
писаніемъ же и властію попирають
Вѣру, и не хотя по нужди глаголати,
мною на клеветы въкратцѣ отвѣщати.
Купи, читай, разсуждай, брате и тщателю,
повинни ли, повѣжд се, къ благодателю
Превышнему съ покааніемъ възвратятся,
узриши ли, яко неповинни явятся.

Желателнаго приклоненія по тебѣ
и любовныя же помощи чають себѣ.
Аминь.

Варіант № 23

Зробити мовностилістичний аналіз тексту літературної пам'ятки «На великого Васілія» Памво Беринди за схемою, поданою у додатках.

Єдин бог предѣвѣчнѣй, надъ всѣми царствующій,
И єдин Васілій, якъ стлѣп, ся найдуючій.
Котрый з неба такъ великим єст указанный
И на архіерейство богом поволанный.
Око великое зебранья церковного,
Ангельское возрєня отца любовного,
Язык с параклита святого, весь огнистый,
И усты в духу видѣн, же єст племенистый.
Котрого наука, якъ гром, оголошаєт,
А живот, якъ венц лысканя, всѣх освѣчаєт,
Слава не тьлько въ Понтѣ, самым каппадоком,
Але всей просто церкве быстрым єст оком.
Котрым, якъ неоспалым, пилне дозираєт
И всяких нерядув въ цркви перестерѣгаєт.
Не допускаєт жаднуй ереси въ ной быти,
Анѣ лакомьству въ обычай злый заходити.
Котрое ся въ плащи набоженьства найдуст,
Котрому, якъ ту бачиш, наймнѣй не фольгуєт.
Въ чоло бовѣм и праве остре ся му ставить
И до скорєнєня злости часу не бавить.
Бо скоро тьлько рєч ся таковая стала,
Жє ся то сімонія въ церквах показала,
Зараз, якъ зъ мечем, съ словом на ню виступаєт
И листом своим єпископув досягаєт.
Святокупьство прєч съ корєнем высѣкаючи,
Заразѣ той зьидливуй не допускаючи
Втяж по тѣлу церковному ся росходити,
Продайным ся хіротоніам находити.
Скунд бы ся церков Акелдамом мѣновала,

Кгды бы таковый злый ид въ собѣ укохала,
 Каіафы и Іюды выховуючи
 И яскинею ся людій злых найдуючи.
 А такъ радуйся, отче, ластовко святая,
 Прес тебе бовѣм гинет зима проклятаа,
 Весна благочестіа церквам наставает,
 А Сімон зъ Юдою до отхланѣ впадает.
 Радуйся, пшоло, котраа мед выпускаеш,
 А жалом блюзнѣрцов на духа затинаяш.
 Радуйся, пастыру, котрый, як труба, шумиш
 И аж до пришествія Христова въ церквах брмиш.

Варіант № 24

Зробити мовностилістичний аналіз тексту літературних пам'яток «На герб зацнои фамилѣи висоце урожоного его мосцѣ пана а пана Іоана Ярмолинского Константиновича» та «На герб висоце урожоного его мосцѣ пана а пана Алексанѣдра Пузыни епѣграма» Кирила Транквіліона-Ставровецького за схемою, поданою у додатках.

На герб зацнои фамилѣи висоце урожоного его мосцѣ пана
 а пана Іоана Ярмолинского Константиновича
 Фамилѣя Ярмолинских тая ест славна
 дѣльностью справ рыцерьских здавна.
 Трох муров проломаных знаком суть три урембы,
 левьского сердца не застрашили крікліввыи тремьбы,
 крѣви розельяня
 и огнистых дѣл стрѣляня.
 На герб висоце урожоного его мосцѣ пана а пана Алек-
 санѣдра Пузыни епѣграма
 В дому цных князей Пузынѣу
 Здавна рострѣпность и дѣльность справ рицерьских не
 устает,
 А вѣра с побѣжностью, яко лелѣя, свѣтло процвітает.
 В той фаміліи всѣх цнот гнѣздо увѣтоет,
 Сын мудрости Алексанѣдер, грѣбно знаменѣтоет.

Варіант № 25

Зробити мовностилістичний аналіз тексту універсалу за схемою, поданою у додатках.

Пану полковникове (назва полка), всей старшине полковой тамошней (назва полка), сотникам, атаманам, войтам и протчим, в городах и селах обретающимся, урядникам, також державцям духовним и свецким, в том полку маетности свои меючим. и кому, колвек, о том ведати надлежатимет, предлагаем сим нашим уневерсалом: иж не безъизвесно есть всем, так старшине, яко и подчиненным полку (назва полка) войсковым и посполитым обывателям и духовнаго чина людем о монарших его императорского пресветлого величества в печатной, з високоправительствующого сенату присланой, инструкции вираженных указах и перед сим во все полки малороссийские розосланных, в которых между иншими пунктами, и о казаках предложено, жебы оных к работам посполитым не принуждати и через тое оным не чинити трудности и отягощения. А нине з малороссийской коллегии обявительным его императорского величества указам до нас писано, (же многие) из козаков и протчих посполитых в той коллегии прошением своим обявляют, что в полках, по городах полковники, и сотники, и протчая старшина, во время суда, берут у них наклады, також и принуждают их, по прежнему, в работу; от чего они приходят в великое разорение...

Сей уневерсал пан полковник (назва полка) везде в полку своем обикновенним порядком опублековати повинен; а когда оный получит и що по тому чинено, аби о том всем писменно к нам ответствовал, пилно приказуем. Дан в Глухове, з Енеральной Канцелярии Войсковой августа 19 дня року 1722.

Варіант № 26

Зробити мовностилістичний аналіз текстів «Рыдал би еси, аще вѣдать бы возможно», «Не жити, еже ясти» Івана Величковського за схемою, поданою у додатках.

Рыдал би еси, аще вѣдать бы возможно,
яко сего мѣсяця умреш непреложно.

Время весма безвѣстно, ты же ся смѣши,
невѣдый, аще єдин день сей поживеши.

* * *

Не жити, еже ясти;
но ясти, еже жити.
Не того ради жити, еже пресыщати
утробу и многія брашна поглощати,
Но толико точію ясти, дабы тѣло
возможгло житіе си соблюдати цѣло.

Варіант № 27

Зробити мовностилістичний аналіз тексту «Стихи предословныя к Господу нашему Ісусу Христу» Дмитрій Туптало за схемою, поданою у додатках.

Ісусе, мой сладчайшій и преблагій Боже,
кто благодарити тя достойно возможно,
Яко изволил еси страсть и смерть подяти
и кров свою нещадно о нас изліяти?
Обаче должны есмы воздавати славу
тебѣ, давшему за нас душу си избаву.
Начинает же сице:
Страсть Ісуса моего з жалем размышляю
и из глубины сердца сице возываю...

Варіант № 28

Зробити мовностилістичний аналіз уривка з тексту літературної пам'ятки «Літопис Самовидця» за схемою, поданою у додатках.

О началі війни Хмельницького

Початок і причина війни Хмельницького єст єдино од ляхов на православіє гоненіє і козаком отягощеніє.

Тогда бо оних, не хотячи, чоґо не звикли були, панщини робити, на службу замкову обернено, которих з листами і в городі до хандоження коней старостове держали, в дворах груби, то єст печі, палити, псов хандожити, двори замітати і до інших незносних діл приставляли.

Знову зась которії зоставали козаками реєстровими, а над ними полковникове – шляхта, панове – од гетьмана коронного насиланнії, були, которії б, об їх вольності бинамній не дбаючи, але, яко могучи, оних смиряли, легце поважаючи. Плату, которая постановлена була на козаки од короля його милості і Речі По-

сполитої по золотих тридцять на рок, тоє на себе одбирали, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки обирали і настановляли, але полковники, кого хотіли, з своєї руки, жеби оним зичливими були.

Такоже полковникове козаков до всякої домової незвичайної роботи пристановляли. В поля зась пойшовши, любо який козак достане у татар коня доброго, того одоймуть. З Запорожжя през поля дикії з рарогом, яструбом, орлом альбо з хортом козака бідного шлють в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хочай би згинув, як не трудно од татар.

Знову зась, хочай би якого язика татарського поймали козаки, то з язиком татарським, на кого ласкав полковник, якого жовніра свого висилаєт до гетьмана коронного, а козацькую одвагу потлумляєт.

В городах зась од жидов тая була кривда, же невольно козакові в дому своєм жадного напитку на потребу свою держати, не тільки меду, горілки, пива, але і браги.

Варіант № 29

Зробити мовностилістичний аналіз інтермедії до драми Якуба Гаватовича за схемою, поданою у додатках.

ОСОБИ:

Климко з горщиками,

Стецько кота має в мішку на спині.

Климко

Що тут ти, побратиме, собі порабляєш?

Кажі мені – як живеш та і як ся маєш?

Стецько

Я тут не роблю нічого.

Ось іду до дому свого,

Та із тоєми горшками,

Як з своїми сусідами.

Климко

Та нащо так много маєш?

Либой, на жонку кидаєш?

Стецько

Нащо? Ци хочеш вірити,

Що люблю хороше жити?

Всього достаток варити,
Кажу, та ся не курчити
Так, яко пшиналсжаєт
Сподарові, що все маєт.

Климко

Бохме-сь, чоловік хороший!
Либой, маєш много грошей?

Стецько

Та що маю?

Климко

Та добиток.

Варіант № 30

Зробити мовностилістичний аналіз тексту «Письмо, писане к гнідинському священнику Іоанну Филиповичу во время його іменин» Івана Некрашевича за схемою, поданою у додатках.

Отче Йване гнідинський, возлюблений тезку,
Ідем на іменини, очищай нам стежку!
Оже да й же здоров був із своїм патроном,
Посаджай нас до столу за новим ослоном.
Добренькою почастуй великим стаканом,
То будем ми тебе звать милостивим паном,
Варенушку между тим добру на потуху,
Хоть бокалом, щоб було здорово у брюху.
А ми скажем: «Здоров був, отче пане Йване!»
Тільки частуй, аж поки горілочки стане,
Щоб знать, хоч третього дня, вашого патрона,
Як не вгадаєш, куди і встать із ослона.
Тоді-то «Сполать! сполать! – будем глаголати. –
А щоб же ти довіку дождав панувати!»
Писав тезко з тезкою, з зятем і з сестрою,
Поздоровляємо вас віршею такою.
Місяця небесного, сього ж таки року,
А числа, що у книжці написано в строку.

**Відповіді на тестові завдання
Історія української літературної мови як навчальна
дисципліна**

**Тема 1.1. Вступ. Періодизація історії української
літературної мови**

1 а; 2 а; 3 г; 4 а; 5 г; 6 а; 7а; 8 а; 9 а; 10 г; 11 в; 12 г.

Давньоукраїнська літературна мова

**Тема 2.1. Літературно-писемна мова періоду
Київської Русі**

1 а; 2 б; 3 в; 4 б; 5 а; 6 б; 7 в; 8 а; 9 в; 10 в; 11 а; 12в.

**Тема 2.2. Давньоукраїнська літературна мова другої
половини XIV – першої половини XVII століть**

1 а; 2 г; 3 б; 4 а; 5 в; 6 б; 7 а; 8 г; 9 г; 10 а; 11 б; 12 б.

**Тема 2.3. Українська літературна мова кінця XVII –
XVIII ст.**

1 в; 2 в; 3 б; 4 а; 5 в; 6 г; 7 г; 8 в; 9 г; 10 а; 11 б; 12 г.

Короткий термінологічний словник

Агіографія (грец. autos – сам і graphō – пишу) – літературний жанр, призначений для розповіді про святого; життя святого.

Акафіст (грец. akathistos – спів) – гімн на честь Ісуса Христа, Богородиці чи святого, який виконувався стоячи.

Аорист (грец. ᾠριστος – невизначений) – проста форма минулого часу, яка виражала єдину, моментальну або тривалу нерозчленовану дію, що відбувалася в минулому.

Апócrиф (грец. apokryphos – схований, таємний) – оповідання легендарного характеру про осіб і події з біблійної історії, які не входять у канонічний текст Святого Письма.

Астеріск (от греч. asteriskos – зірочка) – спеціальний знак * на початку кожної окремо вживаної гіпотетичної одиниці (будь-якого звука чи проформи праслов'янської мови).

Біблія (грец. biblia – книжка) – збірник релігійних і світських творів, які належать давньоєврейській та ранньохристиянській літературі.

Глаго́лиця – різновид давньої слов'янської азбуки.

«Граждáнський» шриф́т («граждáнка») – тип давнього східнослов'янського письма, який характеризувався заокругленим накресленням літер, відсутністю надрядкових знаків наголосу і титл.

Гра́мота – вид ділових документів X-XVII ст.

Єва́нгеліє (грец. euangelion – добра звістка) – жанрове визначення перших чотирьох книг Нового Заповіту.

Житіє – епічний повчальний твір із розвинутим сюжетом, побудований на матеріалі біографії реальних або легендарних осіб, котрих християнська церква проголосила святими.

Звуко́ве письмо́ – тип письма, в якому графічні знаки позначають склади або окремі звуки.

Зредуко́вані зв'у́ки – спільнослов'янські короткі голосні /ъ/, /ь/, що виникли внаслідок редукції індоєвропейських /ǔ/, /ǐ/.

Імперфе́кт – проста форма минулого часу, що виражала дію в минулому, тривалу і не обмежену в часі, а також дію повторювану.

Інтермедія (лат. *intermedius* – проміжний, середній) – невеликий за обсягом розважальний драматичний твір переважно комічного характеру, який виконували між діями шкільної драми.

Історія української мови – наука, що вивчає походження, становлення, основні тенденції історичного розвитку української мови.

Канонічний текст – текст, обов'язковий для користування у незмінному варіанті.

Кирилиця – одна з найдавніших систем слов'янського письма.

Козацькі літописи – історико-літературні твори, що виникли у козацькому середовищі і виражали його ідеологію, бачення історичних подій.

Літопис – історична проза, в якій розповідається про історичні події, розташовані у хронологічному порядку.

Манускрипт (лат. *manuscriptum* – рукою написане) – давній рукопис.

Мінея (грец. *minea* – місячний) служібна (Часослов) – хронологічно впорядковані тексти церковних відправ на кожен день місяця, серед яких особливе літературне значення мали поетичні та образні, емоційно наснажені тексти пісень.

Напівустав – графічний різновид письма, що розвинувся в середині XIV ст. з уставу і характеризувався значно меншими порівняно з уставом літерами, які часто писалися з нахилом вправо, недотриманням геометричної форми і виносом у надрядок.

Панегірик (грец. *panēgyrikos logos* – урочиста промова) – жанр ораторської і поетичної творчості, похвальне слово на честь видатних осіб.

Патерик (грец. *patericon*, від *pater* – батько) – збірник оповідань церковно-релігійного змісту про життя ченців певного монастиря.

Перфэкт – складена форма минулого часу, яка означала певний стан, що виник унаслідок минулої дії.

Писемність – особлива форма фіксації людського мовлення за допомогою спеціальної системи графічних знаків для передавання інформації на відстані та закріплення в часі.

Письмо – знакова система фіксації мови за допомогою графічних елементів.

Плюсквамперфект (лат. plus quam perfectum – більше, ніж перфект) – аналітична форма минулого часу, що означала передминулу дію, що відбулася раніше іншої минулої дії.

Повноголосся – сполуки -оро-, -оло-, -ере-, -еле-, що виникли із праслов'янських -ор-, -ол-, -ер-, -ел- у позиції між приголосними.

Повчання – літературний жанр із виразною морально-дидактичною метою, яка розгортається у формі риторичних настанов, підкріплених авторитетними писемними джерелами.

Послання – різновид епістолярного жанру; твір, який за формою та вказівкою на адресата нагадує епістолу, а за змістом і публіцистичним викладом відтворює актуальні проблеми свого часу.

Прабатьківщина слов'ян – територія, де слов'яни зародилися як окремий етнос.

Прамова – мова, з діалектів якої виникла група споріднених мов.

Праслов'янська (спільнослов'янська) мова – прмова всіх слов'янських мов, діалектами якої послуговувалися давньо-слов'янські племена.

Праформа (архетип) – вихідна для пізніших утворень мовна форма, реконструйована на основі закономірних відповідників у споріднених мовах.

Проповідь (казання) – жанр ораторсько-публіцистичної прози в давній літературі; текст урочистого або релігійно-повчального характеру.

Протослов'янська мова – сукупність індоєвропейських діалектів, покладених в основу праслов'янської мови.

Псалом (грец. psalmos – пісня) – пісня релігійного змісту.

Псалтір – збірник релігійних пісень і гімнів.

Редакція (лат. redactus – приведення до ладу) – різновид тексту (варіант) літературного твору, який з'являється внаслідок зміни автором або кимось іншим його обсягу, ідейно-художнього змісту або стилю.

Рукіпис – давня писемна пам'ятка; написаний від руки чи надрукований текст; поданий у видавництво авторський текст.

Сказання – розповідь про дійсні події, викладені образно, у художньому стилі.

Скоріпис (курсів) – особлива форма кириличного письма, що утвердилася з кінця XVI ст. і характеризувалася з'єднанням спрощених за формою літер, нахилом їх управо, рідше – вліво.

Спісок – рукописна копія певного твору, його варіант.

Супні – іменна дієслівна форма, що виникла внаслідок скам'яніння іменника -й- основи і яку вживали на позначення мети дії при дієсловах руху.

Тітло (грец. titles — напис) – спеціальний значок скорочення у часто вживаних словах.

Устав (унціал) – близький за формою до візантійського унциального, тобто одновимірного, тип письма IX–XIV ст.; урочисте письмо, яке характеризувалося рівними великими літерами і відступами між ними.

Ходіння («хожéніє») – твір, у якому паломник (мандрівник до святих місць) розповідав про побачене і почуте в далеких краях.

Хроніка (грец. chronos – час, grapho – пишу) – вид історико-мемуарної прози, для якої властиве ведення записів про історичні події в хронологічній послідовності.

Четья Мінея – збірник житій, легенд, повчань на кожен день, призначений для літургійного або індивідуального читання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н. Д. Історія української літературної мови : практичний курс : навч. посібник / Надія Денисівна Бабич. – Львів : Світ, 1993. – 376 с.
2. Бевзенко С.П. Історія вивчення української мови : навч. посібник / Степан Пилипович Бевзенко. – К. : Вища шк., 1991. – 231 с.
3. Білоус П.В. Українська література XI–XVIII ст. : [навч. посіб. для самостійної роботи студента] /П.В. Білоус, О.П.Білоус. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 360 с.
4. Блик О.П. Історія української літературної мови : практичні заняття / О.П.Блик. – К., 1987. – 186 с.
5. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності / Михайло Брайчевський. – К. : Вид. дім "КМ Академія", 1998. – 152 с.
6. Богумил О. Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського / О.Богумил, П.Житецький // Україна : науковий трьохмісячник українознавства. – К., 1914. – Кн. 2. – С. 7–28.
7. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. Виникнення і розвиток літературних мов / Л.А.Булаховський // Вибрані праці в п'яти томах. – К., 1977. – С.139–156.
8. Висоцький С.О. Азбука з Софійського собору в Києві. Деякі питання походження кирилиці /С.О. Висоцький // Мовознавство. 1976. – №4. – С. 23–29.
9. Грамоти XIV ст. / Упор., вступна стаття, коментарі і словники-показники М.М.Пещак. – К., 1974. – 164 с.
- 10.Гриневич Г. И. Писали чертами и резами... / Г.И. Гриневич // Наука и религия. – 1993. –№ 11. – С. 36–37.
- 11.Горбач О. Історія української мови / Олекса Горбач. – Мюнхен, 1992. –1339 с.
- 12.Горбач О. Засади періодизації української літературної мови й етапи її розвитку / Олекса Горбач // Другий міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993. – С.7–12.

13.Грунський М. Нариси з історії української літературної мови / М.Грунський, П. Ковальов. – Львів, 1941. – 355 с.

14.Жовтобрюх М.А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки української мови / М.А. Жовтобрюх // Мовознавство. –1976. – № 4. – С.17–24.

15.Історія української мови : хрестоматія / Упор. С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко ; автор передмови С.Я.Єрмоленко. – К. : Либідь, 1996. – 288 с.

16.Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики : навч. посіб. / Ольга Іванівна Крижанівська. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 248 с.

17.Кудрицький Є.М. Іван Ужєвич – український граматист XVII ст. і його праця /Є.М. Кудрицький // Мовознавство. – 1970. – № 12. – С. 35–48.

18.Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка : [навчальний посібник] / Юрій Кузьменко. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 1997. – 92 с.

19.Куриленко В.М. Конспект лекцій з історичної граматики української мови (Вступ, фонетика) / Володимир Михайлович Куриленко. – Глухів : ГДПУ, 1999. – 35 с.

20.Курс історії української літературної мови. – Т. 1. (Дожовтневий період) / за ред. І.К. Білодіда. – К., 1958 – 596 с. ; Т. 2. (Радянський період). / за ред. І.К. Білодіда. – К., 1961.– 567 с.

21.Леута О.І. Старослов'янська мова : підручник / Олександр Іванович Леута. – К. : Вища шк., 2001. – 255 с.

22.Леута О.І. Старослов'янська мова : збірник вправ і практичних завдань : навч. посіб. / О.І.Леута, В.І.Гончаров. – К. : Вища шк., 2004. – 199 с.

23.Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – К. : Обереги, 1992. – 80 с.

24.Матвіяс І. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII ст. / І.Матвіяс// Культура слова. – Вип. 46–47. – К., 1996. – С.34–40.

25.Мацько Л.І.Початки української літературної мови / Л.І.Мацько // Культура слова. – №57. – С.23–28.

26.Мацько Л.І. Актуальні питання історії української літературної мови : [навчальний посібник із курсу «Історія українсь-

кої літературної мови» для студентів факультету української філології] / Л.І.Мацько, В.Ф.Христенюк. – К., 2003. – 64 с.

27. Мацько Л.І. Історія української літературної мови (вибрані теми) : [навчальний посібник із курсу «Історія української літературної мови» для студентів спеціальності «Українська мова і література»] / Л.І.Мацько, В.Ф.Христенюк. – К., 2003. – 72 с.

28. Мацько Л.І. Історія української літературної мови : [програма для філологічних факультетів вищих навчальних закладів України] / Л.І.Мацько, В.Ф.Христенюк // Дивослово. – 2002. – №10. – С.52–60.

29. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі : [навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»] / Любов Іванівна Мацько. – К. : Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2009. – 607 с.

30. Москаленко А.А. Основні етапи розвитку української мови / А.А. Москаленко – К. : Вид-во АН УРСР, 1964. – 168 с.

31. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Василь Васильович Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 414 с.

32. Німчук В.В. М.Смотрицький – теоретик і дослідник церковнослов'янської мови / В.В.Німчук // Мовознавство. – 1979. – № 6. – С. 20-28.

33. Німчук В. Берестяні грамоти в Україні / В. Німчук // Мовознавство. – 1992. – № 6. – С. 11–15.

34. Німчук В. З історії формування давньоруської редакції старослов'янської мови (Ізборник 1076 р.) / В.Німчук // Мовознавство. – 1985. – №3. – С. 5–14.

35. Німчук В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української літературної мови / В.Німчук // Мовознавство. – 1997. – №6. – С.3–11.

36. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол : літературно-лінгвістична монографія. – Варшава, 1930. – Т. 1. – 520 с.

37. Огієнко І.І. Історія української літературної мови / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упорядник і автор історично-біографічного нарису та приміток М.С.Тимошик. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.

38.Півторак Г. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними/ Григорій Півторак // Мовознавство. – 1985. – № 5. – С. 5–14.

39.Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Григорій Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – 200 с.

40.Плющ П.П. Історія української літературної мови / Павло Павлович Плющ. – К. : Вища школа, 1971. – 423 с.

41.Русанівський В. М. Історія української літературної мови / Віталій Макарович Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.

42.Русанівський В.М. Ще про дві літературні мови Київській Русі / В.М.Русанівський// Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 3–12.

43.Словник староукраїнської мови XIV –XV ст. – Т. 1. – К., 1977; Т. 2. –К., 1978.

44.Словник української мови XVI – п.п. XVII ст. – Вип. 1–8. – Львів, 1994– 2001.

45.Статеева В. Історія української літературної мови : [навчально-методичний посібник]. – Ч. 1. / Валентина Статеева. – Ужгород, 2001.–124 с.

46.Степаненко М.І. Українське рідне слово / Микола Іванович Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2005. – 392с.

47.Степаненко М.І. Історія української мови / Микола Іванович Степаненко. – К., 1998. –149 с.

48.Сумцов М.Ф. Начерк розвитку української літературної мови / Микола Федорович Сумцов. – Х. : Союз, 1918. – 40 с.

49.Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем / О.Тараненко // Мовознавство. – 1993. – №2. –С. 34–42.

50.Тимошенко П.Д. Хрестоматія матеріалів з історії української мови. – Ч. 1. / П.Д.Тимошенко – К., 1959. – 348 с. ; Ч. 2. / П.Д.Тимошенко – К., 1961.–312 с.

51.Українська мова : енциклопедія / Редкол. : Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк [та ін.]. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П.Бажана, 2004. – 824 с.

52.Хрестоматія давньої української літератури : (До кінця XVIII ст.) / Упоряд. О.І.Білецький. – [3-є вид., доп.] — К. : Рад. шк., 1967. – 784 с.

53.Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників староукраїнщини XI–XIII віків / О.Шахматов, А.Кримський. – К., 1962. –187 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Періодизація історії української літературної мови
(за Ю.Шевельовим)

Періоди	Назви за сферами вжитку		
	мова релігійної літератури	книжна, світська мова	розмовна мова
IX-XI ст. (протоукраїнський період)	<i>старослов'янська</i> мова (варіанти: давньослов'янська, церковнослов'янська, давньоцерковнослов'янська, староцерковнослов'янська, давньоболгарська, староболгарська)		<i>протоукраїнська</i> (За Ю.Шевельовим два діалектні угруповання <i>південне</i> та <i>північне</i> . Частина останнього з часом увійшла до процесу формування білоруської мови)
середина XI – кінець XIV ст. (давньоукраїнський період)	<i>церковнослов'янська</i> руського ізводу (інша назва: українського ізводу; варіант: старослов'янська)	<i>давньоруська</i> (варіанти: давньокиївська літературна, давньоукраїнська; іноді: старослов'янська, церковнослов'янська, староукраїнська)	<i>давньоукраїнська</i> (застаріла назва: південноруська; варіант: давньоруська)

Продовження додатку А

початок XV – середина XVI ст. (ранньосередньоукраїнський період)	<i>церковно-слов'янська українського ізводу</i> (варіант: <i>старо-слов'янська</i>)	<i>староукраїнська літературна, книжна українсько-білоруська</i> (застарілі назви: <i>руська мова, західно-руська; варіант: українсько-білоруська ділова; іноді: канцелярська</i>)	<i>староукраїнська</i> (іноді: <i>давньоукраїнська, середньоукраїнська</i>)
1387-1420 рр.	церковно-слов'янська ³ місцевою специфікою	мова ³ українською основою, часто	
1420-1480 рр.	змодифікована церковно-слов'янська мова	з білоруською основою	
1480-1575 рр.			
кінець XVI – початок XVIII ст. (середньоукраїнський період)	<i>церковно-слов'янська українського ізводу</i> (варіанти: <i>слов'яноруська, слов'янська «славенская», старо-слов'янська, слов'яноукраїнська</i>)	<i>староукраїнська літературна, книжна українська</i> (застарілі назви, варіанти: <i>руська мова, проста мова; іноді: книжна українсько-білоруська</i>)	
з 1575 року	Мелетієва редакція (1619 року кодифікована Мелетієм Смотрицьким).	унезалежнення від білоруської	
Історичне протиставлення:	«языкъ славеноросский»	«пробстая мова»	

Продовження додатку А

<p>XVIII ст. (пізньосередньо-український період)</p>	<p><i>церковно-слов'янська</i> московського ізводу; на Західній Україні (греко-католиками) зберігається український ізвод</p>	<p><i>староукраїнська</i> літературна, книжна українська (варіант: проста мова). Занепад староукраїнської літературної мови, поширення слов'янорусської, мова Г.Сковороди. Поширення російської мови.</p>	
<p>з кінця XVIII ст. (сучасний період)</p>	<p><i>церковно-слов'янська</i> (ізвод залежить від підпорядкування церкви. В наш час УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ практикують переважно український ізвод, УПЦ МП – московський ізвод)</p>	<p><i>Українська</i> (застарілі назви: малоруська, малоросійська, південноруська, руська)</p>	<p><i>українська</i></p>

Схема аналізу тексту літературних пам'яток XI-XVII ст.

1. Загальна характеристика тексту:
 - автор (якщо є);
 - час написання тексту;
 - список, редакція;
 - тема, ідея, жанр, літературний напрям;
 - композиція (визначити частини тексту, їхнє смислове значення в загальній структурі тексту); тип тексту (опис, розповідь, міркування);
 - сфера функціонування (безпосереднє усне спілкування, світська оригінальна і перекладна література, релігійна оригінальна і перекладна література, юридичні документи).
2. Мовні особливості тексту:
 - 2.1. Фонетика:
 - слова з давньоруськими, старослов'янськими і власне українськими фонетичними рисами; які з них домінують і чому?
 - фонетичні риси, характерні для періоду створення тексту;
 - висновок про фонетичні особливості тексту.
 - 2.2. Морфологія і словотвір:
 - старослов'янські, давньоруські та власне українські форми слів: їх кількісне співвідношення, причини перетворення тих чи інших форм;
 - використання архаїчних форм та відображення нових морфологічних і словотворчих особливостей у тексті;
 - типові форми і словотворчі моделі для тексту, їх співвідношення з провідними тенденціями розвитку української літературної мови періоду створення пам'ятки.
 - 2.3. Лексика і фразеологія:
 - лексико-фразеологічний склад тексту щодо походження (власна/запозичена, старослов'янська/українська лексика і фразеологія), щодо сфери використання (книжна/розмовна, архаїчна/нова, пасивна/активна);
 - абстрактна/конкретна лексика, причини домінування однієї з них;
 - тематичні групи слів;

- термінологічна лексика і фразеологія.

2.4. Синтаксис:

- домінування певних типів речень у тексті, ступінь їх поширення і складності;

- типова синтаксична конструкція тексту, їх обумовленість жанром і традиціями в розвитку літературної мови періоду створення пам'ятки.

3. Стилiстичні особливості тексту:

- характерні особливості стилістичної організації тексту;
- використання стилістичних засобів літературної мови (стилістичні фігури, синонімічні ряди, антоніми, тропи тощо).

4. Загальний висновок про мову тексту, про приналежність його до певного типу літературної мови. Місце та значення пам'ятки в історії української літературної мови в цілому.

Додаток В

**Функціонально-стильова диференціація писемних пам'яток
Київської Русі**

Тип літературної мови	Стиль	Жанри	Літературні пам'ятки
Церковнослов'янська мова	Високий	Ораторська література	«Слово о законѣ и благодати» Іларіона, «Слово на пасху» Кирила Туровського
		Агіографічна література	«Сказання про Бориса і Гліба», «Житіє Феодосія Печерського»
Поєднання церковнослов'янської та давньоруської мов	Середній	Паломницька література	«Житіє і ходіння...» ігумена Данила
		Історіографічна література	«Повість минулих літ», «Галицько-Волинський літопис»
Давньоруська мова	Низький	Художня література	«Слово о полку Ігоревім»
		Юридично-ділова література	«Руська Правда», дарчі, купчі грамоти, договори.

Навчально-методичне видання

Наталія Сергіївна Медвідь

Історія української літературної мови XI-XVIII ст.

**Навчально-методичний посібник
для самостійної та індивідуальної роботи студентів**

В авторській редакції

Підписано до друку 23.02.2012 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times
Друк лазерний. Ум. друк. арк. 6,74. Обл.-вид. арк. 7,52.
Наклад 50 прим. Вид №523. Зам. №513. Ціна договірна.

Видавництво "НОУЛДЖ"

Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 2884 від 26.06 2007 р.
91051, м. Луганськ, кв. Якіра, 3/316,
Тел. (050) 475-35-13, e-mail: nickvnu@gmail.com